

Prostitution och människohandel för sexuella ändamål

Utbildningsprogram för ökad kunskap
och bättre bemötande

Redovisning av ett regeringsuppdrag

Prostitution och människohandel för sexuella ändamål

Utbildningsprogram för ökad kunskap
och bättre bemötande

Redovisning av ett regeringsuppdrag

Brottsoffermyndigheten
Box 470 901 09 Umeå

Produktion
Grafisk design: Kombi Marketing AB
Tryck: Åströms Tryckeri AB, Umeå 2011

ISBN 978-91-979206-0-5

INNEHÅLL

Sammanfattning	1
1. Uppdraget	5
2. Bakgrund och utbildningsbehov	7
3. Planering	10
4. Genomförande och innehåll	15
5. Sammanfattning av gruppdiskussionerna	29
6. Utvärdering	36
7. Erfarenheter	46

Bilagor

1. Program för föreläsningsdagen	51
2. Program för internatutbildningen	52
3. Program för uppföljningsdagen för chefer	54
4. Program för de regionala utbildningsdagarna	55
5. Utvärderingsformulär för föreläsningsdagen	56
6. Utvärderingsformulär för internaten	57
7. Webbenkät om utbildningen	61
8. Utvärderingsformulär för de regionala utbildningsdagarna	66

SAMMANFATTNING

Rapporten redovisar Brottsoffermyndighetens regeringsuppdrag att utforma och genomföra ett utbildningsprogram för poliser, åklagare, domare samt personal inom Migrationsverket för att öka kunskapen om de bakomliggande mekanismer som påverkar förekomsten av prostitution och människohandel för sexuella ändamål och att förbättra bemötandet av de personer som utsatts för prostitution och människohandel för sexuella ändamål. Brottsoffermyndighetens uppdrag var en del av regeringens handlingsplan mot prostitution och människohandel som åtgärd 20.¹

Brottsoffermyndigheten analyserade i nära samråd med Rikspolisstyrelsen, Åklagarmyndigheten, Sveriges Domstolar och Migrationsverket utbildningsbehovet angående prostitution eller människohandel för sexuella ändamål, utformade sedan ett utbildningsprogram och genomförde detta.

Det stod snart klart att såväl grundutbildningar som fortbildningar innehöll mycket begränsade moment om prostitution och människohandel, moment med fokus på rent juridiska frågor. Behovet av kunskap som bas för ett mer professionellt bemötande av dem som utsatts i prostitution och människohandel för sexuella ändamål var därför stort inom samtliga berörda yrkeskategorier.

Utbildningsprogrammet genomfördes konsekvent i myndighetsöverskridande och yrkesblandade grupper. Även advokater deltog. Programmets mest omfattande delar genomfördes i två block under hösten 2009 respektive våren 2010. Vartdera blocket inleddes med en föreläsningsdag för att ge en bred kunskapsbas. Föreläsningen var ett tvådagars internat för att ge fördjupad kompetens. Internaten hölls tre gånger både under hösten och våren för grupper om ca 30 deltagare. Väl medvetna om ledande personers betydelse blev också chefer på olika nivåer inom rättsväsendet och Migrationsverket inbjudna till att delta i någon av föreläsningsdagarna. I oktober 2010 hölls även en uppföljningsdag för chefer.

Härutöver arrangerade Brottsoffermyndigheten och Rikspolisstyrelsen medel från sina respektive utbildningsuppdrag elva regionala utbildningsdagar på sju orter i landet under hösten 2010. Också dessa utbildningsdagar beslutades i samråd med samtliga berörda myndigheter.

¹ Regeringens skrivelse 2007/08:167.

Det har utan tvekan funnits ett stort intresse för de erbjudna utbildningarna. Totalt deltog omkring 700 personer inom målgrupperna, 56 % kvinnor och 44 % män. Av dem var 100 domare, 63 åklagare, 363 poliser och 173 anställda inom Migrationsverket. Dessutom deltog ytterligare cirka 70 personer i någon av föreläsningsdagarna eller vid uppföljningsdagen, bland dem anställda inom Kriminalvården eller ansvariga för andra utbildningsuppdrag enligt regeringens handlingsplan, t.ex. Svenska Institutet, Socialstyrelsen och Statens Institutionsstyrelse.

Antalet deltagare i internaten uppgick till 165, varav 62 % kvinnor och 38 % män. De allra flesta av dem var även med på föreläsningsdagen. Dessutom deltog cirka 90 chefer vid någon av föreläsningsdagarna och omkring 40 i uppföljningsdagen. Bland deltagarna i internaten var 77 poliser (47 %), 38 åklagare (23 %), 23 domare (14 %), 22 anställda inom Migrationsverket (13 %) och 5 advokater (3 %).

I de regionala utbildningsdagarna deltog totalt 452 personer, varav 57 % kvinnor och 43 % män. Bland deltagarna var 48 domare (11 %), 17 åklagare (4 %), 246 poliser (54 %) och 140 anställda inom Migrationsverket (31 %) samt några advokater.

Föreläsningens program innehöll föreläsningar från forskningsfronten om drivkrafter för efterfrågan på sexköp, av terapeuter med erfarenhet av att möta barn eller vuxna utsatta i prostitution eller människohandel samt av utredare och EU-parlamentariker.

Internaten erbjöd en interaktiv teater, som gjorde det möjligt att både uppleva och diskutera olika bemötandesituationer. Andra moment var föreläsningar om interkulturell kommunikation och av personal från prostitutionsgrupperna i Sverige samt från ROSA-projektet i Norge. Gruppdiskussioner gav tillfälle till ytterligare erfarenhetsutbyten och diskussioner utifrån bl.a. fallbeskrivningar. Internaten avslutades med ett samtal med en erfaren polisiär förundersökningsledare vid Stockholmspolisens kommission mot människohandel.

Uppföljningsdagen för cheferna syftade till att presentera utbildningsprogrammets centrala moment och vunna erfarenheter inom detta samt att visa och diskutera visioner för framtiden. Huvudmomenten i programmet var en presentation av det norska KOM-projekt, "Koordineringsenheten for ofre for menneskehandel" och den interaktiva teatern.

De regionala utbildningsdagarna hade två huvudpunkter, en föreläsning på temat prostitution, människohandel och trauma och samma interaktiva teater som under internaten.

Samtliga moment i utbildningsprogrammet fick överlag mycket positiva omdömen i utvärderingarna. Dessa visar att deltagarna fick viktiga insikter och en stärkt beredskap för att hantera utmanande bemötandefrågor i sitt fortsatta arbete. Det fanns många idéer och en vilja till förändring bland deltagarna, liksom indikationer på att intresset för frågorna har levt kvar efter utbildningen och på att utbildningen har fått spridning på deltagarnas arbetsplatser. Två aspekter av utbildningen visade sig vara särskilt uppskattade. Den ena var den interaktiva teatern, som belyste såväl offrets utsatthet som ett antal tveksamma bemötanden av myndighetsrepresentanter. Den andra aspekten var att utbildningen konsekvent genomfördes i blandade och myndighetsövergripande grupper.

Brottsoffermyndigheten har fått viktiga erfarenheter under planering och genomförande också av detta utbildningsprogram. En aktiv och engagerad samrådsgrupp med representanter från de berörda myndigheterna är en central förutsättning för att planering och administration av en myndighets-överskridande utbildning av detta format ska fungera. På det hela taget fungerade detta utmärkt. Vid genomförandet av de regionala utbildningsdagarna under hösten 2010 visade det sig att Domstolsverket och Brottsoffermyndigheten utgått från olika förutsättningar, vilket fick till följd att färre domare än önskvärt deltog vid dessa utbildningsdagar.

En mer övergripande fråga värd att uppmärksamma är att samordning av de olika uppdragen inom regeringens handlingsplan saknades. Detta skapade ibland konkurrens mellan olika utbildningar arrangerade av andra än Brottsoffermyndighetens samrådsparter, men till delvis samma målgrupper som i myndighetens uppdrag. En övergripande samordning hade kunnat göra flera uppdrag ännu mer effektiva.

Brottsoffermyndighetens uppfattning är att det fortsatt finns behov av större utbildningsinsatser för att öka kunskap om och förbättra bemötande av dem som utsatts i prostitution och människohandel. Det handlar om relativt nya kriminaliseringar och därmed möten med nya offergrupper som dessutom ofta är extremt sårbara och stigmatiserade. Det är också angeläget för att rättsväsendet och Migrationsverket ska kunna få bästa möjliga förutsättningar i det viktiga arbetet mot organiserad brottslighet.

Utbildningsinsatser för att öka kunskap om och förbättra bemötande av dem som utsatts i prostitution och människohandel behöver ingå i myndigheternas egna utbildningar, men skulle få än bättre genomslag om de genomförs

med deltagare från flera olika delar av rättsväsendet och med fördel också från Migrationsverket. Brottsoffermyndigheten förordar att även advokater bör ingå. För gemensamma utbildningar behövs en utomstående part som tar ansvaret för att planera, samordna och administrera dem.

Brottsoffermyndigheten kan avslutningsvis konstatera att den myndighetsöverskridande utbildningen har fallit mycket väl ut. Anställda inom olika delar av rättsväsendet, som normalt inte brukar utbilda sig tillsammans, och tidigare aldrig gjort det gemensamt med personal inom Migrationsverket, har nu tillsammans mötts omkring ett för alla angeläget tema. Utbildningens olika interaktiva moment har möjliggjort att deltagarna fått utbyta erfarenheter och kunskaper. De har samtidigt lärt sig mer om varandras yrkesroller. Gemensamma utmaningar och nya möjligheter till samverkan har blivit tydliga. Fortsatt utbildning på området är angelägen inte minst för att rättsväsendet och Migrationsverket ska ges bästa möjliga förutsättningar i sitt arbete med att motverka, lagföra och lindra verkningarna av den organiserade brottslighet som bland annat tar sig uttryck i människohandel.

1. UPPDRAGET

Hösten 2008 fick Brottsoffermyndigheten i uppdrag av regeringen att utforma och genomföra ett utbildningsprogram för personal inom polisen, Åklagarmyndigheten, domstolsväsendet och Migrationsverket. Syftet med utbildningsprogrammet var enligt uppdraget att öka kompetensen i frågor som rör prostitution och människohandel för sexuella ändamål genom att:

- förbättra kunskapen om de bakomliggande mekanismer som påverkar förekomsten av prostitution och människohandel för sexuella ändamål, och att
- förbättra bemötandet av de personer som utsatts för prostitution och människohandel för sexuella ändamål.

Uppdraget ingår i regeringens handlingsplan mot prostitution och människohandel för sexuella ändamål som åtgärd 20.¹ Det skulle genomföras i samråd med Rikspolisstyrelsen, Åklagarmyndigheten, Domstolsverket och Migrationsverket.

Som bakgrund till uppdraget angav regeringen i huvudsak följande.

Polisen, åklagarna, domstolsväsendet och Migrationsverket kommer i kontakt med personer som utsatts för prostitution och människohandel för sexuella ändamål på olika sätt. För att säkerställa ett bra bemötande av dessa personer och för att myndigheterna ska vara väl rustade för sina respektive uppdrag är det viktigt att det finns kunskap om den situation som de personer som utsatts för prostitution och människohandel för sexuella ändamål befinner sig i. Det är även betydelsefullt med god kunskap om människohandel som en del av den organiserade brottsligheten.

I uppdraget specificerades att myndigheten inledningsvis, i samråd med Rikspolisstyrelsen, Åklagarmyndigheten, Domstolsverket och Migrationsverket, skulle undersöka vilka kompletterande utbildningsbehov som finns inom respektive myndighet avseende frågor som rör prostitution och människohandel för sexuella ändamål. Utifrån det skulle Brottsoffermyndigheten utforma och genomföra ett utbildningsprogram som riktar sig till personer inom polisen, Åklagarmyndigheten, domstolsväsendet och Migrationsverket, också det i samråd med ovan nämnda myndigheter.

¹ Regeringens skrivelse 2007/08:167.

Inom ramen för uppdraget ska Brottsoffermyndigheten senast den 15 december 2010 redovisa erfarenheterna av uppdraget, hur många befattningshavare som genomgått utbildningen och vilka personalkategorier som omfattats. Av redovisningen ska också framgå på vilket sätt utbildningsprogrammet har genomförts och hur det anpassats till respektive myndighets ordinarie utbildningsinsatser.

2. BAKGRUND OCH UTBILDNINGSBEHOV

Begreppet bemötande har under senare tid lyfts fram inom många delar av det offentliga Sverige. Detta kan tolkas som ett uttryck för en starkare respekt för enskildas värdighet och rättigheter. Vad som mer konkret innefattas i begreppet bemötande går inte att beskriva på ett enkelt sätt.¹ Respekt och vänlighet är givna komponenter, men oftast inte tillräckliga. Ju mer som skiljer människor åt i sociala sammanhang desto större är utmaningarna angående bemötandet och desto viktigare är det att utmaningarna kan bemästras. Det handlar till stor del om att erövra nya kunskaper och att i ljuset av dem kontinuerligt sträva efter att bli medveten om och bearbeta egna förhållningssätt. Detta kräver i sin tur en vilja till reflektion över egna attityder och värderingar, helst också träning i att hantera utmanande bemötandefrågor.

Inom rättsväsendet har bemötandet fått allt större uppmärksamhet. Flera offentliga utredningar har beskrivit betydelsen av bemötande och förekommande brister, främst på brottsofferområdet, och markerat att detta påverkar både rättsväsendets legitimitet och dess möjligheter att arbeta effektivt. Inom Migrationsverket är bemötandefrågor också prioriterade med särskild betoning på interkulturell kommunikation. Redan detta visar att möten mellan anställda inom rättsväsendet respektive Migrationsverket kan leda till viktiga erfarenhetsutbyten.

Inom olika delar av rättsväsendet har en rad initiativ tagits för att åstadkomma förbättringar under de senaste decennierna. Det har ofta handlat om bemötande av brottsoffer i generell mening. Polisen har fokuserat på detta i bl.a. rapporter från Rikspolisstyrelsen, handlingsplaner och olika vidareutbildningar. Åklagarmyndigheten har bl.a. drivit projekt om bemötande av brottsoffer och integrerat frågorna i åklagarutbildningen. Inom domstolsväsendet har bemötandefrågor uppmärksamats bl.a. genom Domstolsverkets arbete med kvalitetsfrågor och genom enskilda domstolars brukarundersökningar.²

1 Se t.ex. *Förtroendeutredningen* SOU 2008:106, s. 120.

2 Rapporterna *Vad tycker brukarna? En intervjuundersökning av kvaliteten vid Hovrätten för Västra Sverige*, 2006 och *Så tycker brukarna om oss - Bemötandegruppens redovisning av intervjuer med hovrättens aktörer*, från Hovrätten över Skåne och Blekinge, 2010 är två exempel.

Flera myndigheter har initierat utbildningar om människohandel, men dessa har sällan behandlat prostitution. Domstolsverket anordnar grundutbildningar för sekreterare, notarier och fiskaler. Inom verket finns numera Domstolsakademin som har ansvar för utbildningen av ordinarie domare. I fiskalskurs nummer fem av totalt sju ingår en förmiddags utbildning om människohandel. I domarkurs nummer två av totalt fem ingår några timmar om människohandel. Ordinarie domare har dessutom återkommande utbildningar och där har funnits möjlighet att välja ett seminarium om människohandel. År 2004 startades ett tvåårsprojekt om humanjuridik med återkommande utbildning för ca 30 domare. Efter projektet bildades nätverk bland deltagarna. Nya projekt utgår från liknande koncept och har bemötandefrågor i fokus för att skapa spetskompetenser. Verket har också deltagit i EU-projektet Agis som syftar till att skapa en europeisk standardmodell för hur man ska arbeta med människohandelsfrågor. I november 2008 utbildades tio domare inom projektet tillsammans med lika många åklagare och advokater.

Inom Åklagarmyndigheten finns den tyngsta kompetensen rörande prostitution och människohandel på Utvecklingscentrum Göteborg. 2001 bildades de internationella åklagarkamrarna, som finns i Stockholm, Göteborg och Malmö. Allt väsentligt rörande dessa frågor hamnar på deras bord. I åklagarnas grundutbildning ingår endast några timmars undervisning om prostitution och människohandel. Det ingår mest för kännedom, då det anses vara en för avancerad fråga att fördjupa sig i under grundutbildningen. I de fall åklagare har utbildats tillsammans med polisen har Utvecklingscentrum Göteborg valt ut vilka som ska delta. EUROJUST är ett åklagarsamarbete organiserat i Haag. Svenska åklagare som arbetar med dessa frågor kan få praktikplatser i Haag antingen under en månad eller ett år. Åklagarmyndigheten har också tagit fram en rättspromemoria om människohandel för sexuella ändamål, där möjligheter och svårigheter vid rättstillämpningen blir belysta.

Rikspolisstyrelsen är nationell rapportör till regeringen rörande människohandel och skriver därför lägesrapporter i frågan. I polisutbildningen tas numera prostitution och människohandel upp under den sista terminen. Polisen har haft utbildningar tillsammans med åklagarna. Flera lokala utbildningssatsningar har också genomförts. Polisen i Västra Götaland har genom sin s.k. traffickinggrupp spridit kunskaper inom myndigheten, liksom anställda vid Kommissionen mot människohandel i Stockholm. Insatser rörande åtgärd 18 i regeringens handlingsplan har också påbörjats. Det kommer att fortsätta parallellt med Brottsoffermyndighetens uppdrag och med gemensamma utbildningar för poliser och åklagare.

Det är alltså tydligt att det numera finns en insikt om betydelsen av bemötande inom rättsväsendet. Det är samtidigt tydligt att prostitution och människohandel har ett mycket begränsat utrymme i polisers och juristers grundutbildningar liksom i rättsväsendets vidareutbildningar, bemötandefrågor i samband med dem än mindre. Ett exempel är att åklagarna vid landets internationella åklagarkammare, som är de åklagare som har ansvar för ärenden om människohandel, hittills inte utbildats med fokus på bemötandefrågor.

Inom Migrationsverket har man deltagit i samarbete med andra myndigheter, t.ex. Samverkan mot trafficking inom vilken en samverkansplan mellan flera myndigheter utformades. Dessutom togs såväl gemensamma som interna praktiska checklistor fram. All personal går utbildningen Migrationsprogrammet. Inom det finns två kurser som delvis berör dessa frågor. Alla som arbetar operativt har en handbok som de ska utgå från. I den finns avsnitt som rör bemötande. Vidare har Rikspolisstyrelsen informerat om frågorna på Migrationsverket, vilket senast skedde för några år sedan. Utbildningen rörande människohandel för sexuella ändamål är alltså begränsad. Det finns dock en efterfrågan på kunskap bland de anställda inom Migrationsverket.

3. PLANERING

För att utforma och genomföra utbildningsprogrammet har Brottsoffermyndigheten haft en projektorganisation bestående av en projektledare och en projektadministratör, båda sedan tidigare anställda vid Brottsoffermyndigheten.

Samarbete och research

Planeringen av utbildningsprogrammet har skett i nära samråd med andra aktörer. Samrådet inleddes hösten 2008 genom två möten med en lokal referensgrupp bestående av Ulrika Forsgren, Maria Königsson och Anna Wergens, alla anställda vid Brottsoffermyndigheten samt Lotta Sundström från Åklagarkammaren i Umeå och Åsa Persson, Juridiska institutionen vid Umeå universitet.

Det huvudsakliga samrådet har dock skett med en nationell samrådsgrupp bestående av representanter för Rikspolisstyrelsen (Kajsa Wahlberg), Åklagarmyndigheten (Maud Pihlqvist och Maria Sterup), Domstolsverket (inledningsvis Veronica Lindström, sedan Catherine Beckström och därefter Susanne Allgårdh) och Migrationsverket (först Inger Widén Cederberg och Tomas Söderlund, därefter Ulrik Åshuvud och Gunnel Svedberg). I planeringsfasen, från december 2008 till och med april 2010, hölls fyra möten med samrådsgruppen. Därutöver har ett flertal kontakter skett med gruppen via e-post. Ett avslutande möte hölls under hösten 2010 för att utvärdera samrådet och diskutera förslag för framtiden (se avsnitt 7). Samrådsgruppen har visat ett starkt engagemang för utbildningens form och innehåll. Alla har också gjort viktiga insatser vad gäller kartläggning av tidigare utbildningsinsatser inom respektive myndighet, urvalet av yrkeskategorier som skulle omfattas av utbildningen och fördelningen av kursplatser. Gruppen har dessutom hjälpt Brottsoffermyndigheten att nå ut med information om utbildningen till utbildningsansvariga, anställda och chefer inom myndigheterna. Några medlemmar i referensgruppen har också deltagit i internaten som kursdeltagare. Vid ett samrådsmöte deltog Patrik Cederlöf, som är anställd av Länsstyrelsen i Stockholms län som nationell samordnare mot prostitution och människohandel, för att delge sina erfarenheter av arbetet mot prostitution och människohandel. Dessutom har personal vid Stockholmspolisens kommission mot människohandel och RFSL varit behjälpliga i utformandet av de fallbeskrivningar som kom att användas som utgångspunkt för gruppdiskussioner under internatutbildningarna.

Projektledaren och projektadministratören har genomfört studiebesök, intervjuer och möten med forskare och praktiker för att diskutera utbildningens innehåll och samla förslag på föreläsare och utbildningsmaterial. Studiebesök och intervjuer har gjorts vid följande.

- Socialtjänstens tre prostitutionsgrupper i Stockholm, Göteborg respektive Malmö
- Boendet Gryning Vård AB i Göteborg
- Stiftelsen Unga Kvinnors Värn i Stockholm
- Oslo polisdistrikts specialgrupp mot trafficking, STOP
- Det nationella kunskapscentret för prostitution, Pro Sentret i Norge
- Krisesentrum, som är en norsk nationell kvinnojour med utbildad personal och som har ett regeringsuppdrag att ta emot kvinnor utsatta för människohandel, vilket genomförs genom det s.k. ROSA-projektet.
- Vid mötet på Krisesentrum deltog även en anställd vid Koordineringsenheten for ofre for menneskehandel, KOM-projektet.
- En brottmålsförhandling rörande grovt koppleri med människohandelsliknande inslag under våren 2009.

Dessutom har projektledaren och projektadministratören deltagit och i bland medverkat vid konferenser och utbildningar där prostitution och människohandel för sexuella ändamål avhandlats:

- *Prostitution i Norden*, anordnad av Nordisk institutt for kunnskap om kjønn, NIKK, där en överblick över det nordiska forskningsläget rörande prostitution och människohandel för sexuella ändamål presenterades,
- Länsstyrelsen i Västerbottens arrangemang *Prostitution och människohandel*, där Brottsoffermyndigheten också var samverkanspart,
- UNICEF:s seminarium "*Kan det vara människohandel?*", arrangerad i Umeå,
- Polismyndigheten i Västmanlands läns utbildningsdag om prostitution och människohandel samt
- *Victimology & Human Security*. En internationell konferens arrangerad i Mito, Japan, av The World Society of Victimology. Temat var säkerhet, med människohandel som ett deltema. Utbildningsuppdraget och den svenska lagstiftningen rörande prostitution och människohandel presenterades på konferensen.

Planeringen av utbildningsprogrammet har också innehållit ett samarbete med utbildningsföretaget Vardagens Dramatik som anlitats för att utveckla

och genomföra ett seminarium med interaktiv teater under de planerade internaten. Även samrådsgruppen har varit aktiv i framtagandet av seminariet.

Fördelning av kursplatser

I enlighet med de diskussioner som fördes i samrådsgruppen gjordes en fördelning av platserna mellan myndigheterna. En diskussion fördes också kring vilka personalkategorier inom respektive myndighet som skulle omfattas av inbjudan. Till internaten beräknades 32 platser per tillfälle. Kursplatserna fördelades så att det vid varje internattillfälle skulle delta:

Från domstolarna: 7 domare fördelat mellan ordinarie domare i tingsrätt, hovrätt och Högsta domstolen, revisionssekreterare samt ordinarie domare i migrationsdomstol.

Från Åklagarmyndigheten: 5 åklagare från de internationella åklagarkamrarna.

Från polisen: 14 deltagare fördelat mellan brottsoffersamordnare, yttre arbetsledning (yttre befäl och motsvarande), anmälningsupptagare (bl.a. yttre personal, receptionspersonal, krimjournspersonal), beslutsfattare (befäl, receptionsbefäl, krimjourns befäl, LKC-befäl) och förundersökningsledare.

Från Migrationsverket: 4 deltagare fördelat på handläggare och beslutsfattare från i första hand verksamhetsområdena Mottagning, Asylprövning, Besök, bosättning och medborgarskap men även Förvaltningsprocess respektive Europeiskt och internationellt samarbete.

En överbokning gjordes på två platser vardera för domstolarna respektive Åklagarmyndigheten, eftersom risken för bortfall bedömdes vara stort inom dessa myndigheter. Dessutom avsattes två platser per internat till advokater efter att man i samrådsgruppen kommit överens om att det vore värdefullt att advokater också deltog. Vad gäller domstolarna gjordes i samråd med Domstolsverket ett urval av domstolar som skulle omfattas av inbjudan, med hänsyn till geografisk spridning och domstolarnas storlek. Denna avgränsning ansågs nödvändig då antalet platser till internaten var så pass begränsade att inte alla domstolar kunde erbjudas plats.

Det förtjänar också att nämnas att Brottsoffermyndigheten tidigt kontakades av de ansvariga för Kriminalvårdens uppdrag i regeringens handlingsplan. Gruppen besökte myndigheten och framställde då önskemål om att få till stånd en samverkan beträffande delar av myndighetens planerade utbildning. Förslaget uppskattades i samrådsgruppen. Detta kom att innebära att chefer inom Kriminalvården fick tio platser på respektive föreläsningdag

och att de som deltagit därifrån också fick möjlighet att vara med under uppföljningsdagen, allt mot ersättning för merkostnader. Efter förslag från samrådsgruppen erbjöds på samma sätt Tullverket och Kustbevakningen fem platser vardera per föreläsningsdag, vilket dock utnyttjades i mycket liten utsträckning. Ytterligare några ansvariga för utbildningsuppdrag inom regeringens handlingsprogram inbjöds till dessa tillfällen, t.ex. Svenska Institutet, Statens Institutionsstyrelse och Socialstyrelsen. Däremot ansåg sig inte myndigheten kunna tillmötesgå andra förfrågningar om att delta i utbildningen, t.ex. andra professionella och ideellt aktiva.

Inbjudan, anmälningar och kurswebb

Inbjudan till utbildningen skickades av Brottsoffermyndigheten till polismyndigheterna, de internationella åklagarkamrarna, utvalda domstolar och utvalda verksamhetsområden inom Migrationsverket enligt överenskomelse med samrådsgruppen. Anmälningar gjordes till Brottsoffermyndigheten och administrerades av projektadministratören. Välkomstbrev med information om föreläsningsdag och internat skickades därefter till samtliga kursdeltagare.

För att underlätta informationen till kursdeltagarna tog Brottsoffermyndigheten fram en kurswebb. Den var lösenordsskyddad och innehöll program och annan information om utbildningen samt tips på rapporter, utredningar och litteratur utöver sådant som fanns i kursmaterialet. Dessutom fanns filmade referat från de föreläsare som skulle medverka vid den första föreläsningsdagen. Syftet med referaten var att ge kursdeltagarna möjlighet att få en summering av föreläsningarna om de inte kunnat närvara vid den inledande föreläsningsdagen eller om de önskat friska upp minnet inför internatet. Information om kurswebben förmedlades efter föreläsningsdagen i de elektroniska välkomstbrev som skickades till kursdeltagarna inför internaten. När alla internat hade genomförts beslutade Brottsoffermyndigheten att göra om kurswebben till en öppen projektwebb. Den återfinns på adressen www.brottsoffermyndigheten.se/prostitutionochmanniskohandel

Regionala utbildningsdagar

Brottsoffermyndigheten och Rikspolisstyrelsen har med medel från sina respektive utbildningsuppdrag under hösten 2010 samfinansierat elva regionala utbildningsdagar på sju orter i landet. Även dessa utbildningsdagar beslutades och planerades i samråd med samtliga berörda myndigheter och detaljplanerades av Brottsoffermyndigheten och Rikspolisstyrelsen. Orterna valdes utifrån polisens regioner och blev Umeå, Sundsvall och Norrköping

med vardera en dag samt Örebro, Göteborg, Malmö och Stockholm med två dagar vardera.

Till varje utbildningstillfälle fanns plats för upp till 60 deltagare. Platsfördelningen beslutades i samrådsgruppen. Hälften av platserna reserverades för poliser. Då Migrationsverket tidigare hade önskat fler platser i utbildningsprogrammet gavs de nu möjlighet att få det med tio platser per tillfälle. Åtta till tio platser reserverades för domare (tio i storstäderna). En av avsikterna med de regionala utbildningsdagarna var att nå fler domare och kunna rikta inbjudan till alla berörda domstolar, utan begränsningar. Två platser avsattes för åklagare. Det låga antalet åklagarplatser förklaras av att Åklagarmyndigheten valde att utnyttja utbildningstillfällena till att försöka erbjuda utbildning till de åklagare vid de internationella åklagarkamrarna som inte kunnat delta vid internaten. Dessa personer var så pass få att Åklagarmyndigheten inte önskade fler än två platser per tillfälle.

4. GENOMFÖRANDE OCH INNEHÅLL

Utbildningsprogrammets mest omfattande delar genomfördes i två block under hösten 2009 respektive våren 2010. Vardera blocket inleddes med en föreläsningsdag för att ge en bred kunskapsbas och fortsatte med ett två-dagars internat för att ge fördjupad kompetens. Internaten hölls tre gånger under både hösten och våren för grupper om ca 30 deltagare. Väl medveten om ledande personers betydelse inbjöd Brottsoffermyndigheten chefer på olika nivåer inom rättsväsendet och Migrationsverket till att delta i någon av föreläsningsdagarna. I oktober 2010 hölls också en uppföljningsdag för chefer. Samtliga nu nämnda utbildningar arrangerades i centrala Stockholm. De har konsekvent genomförts med myndighetsöverskridande och yrkesblandade grupper. Även advokater inbjöds att delta i föreläsningsdag plus internat.

Kostnader för resor till samtliga inslag i programmet liksom boende och mat under internaten har täckts av de medel som regeringen ställt till förfo-gande. För deltagande advokater har ingen kursavgift tagits ut, men de har själva bekostat resor och eventuellt boende.

Det har utan tvekan funnits ett stort intresse för de erbjudna utbildningarna. Totalt har omkring 700 personer inom målgrupperna deltagit, 56 % kvinnor och 44 % män. Av dem var 100 domare, 63 åklagare, 363 poliser och 173 anställda inom Migrationsverket. Därtill kommer cirka 70 personer som deltagit i någon av föreläsningsdagarna eller vid uppföljningsdagen, bland dem anställda inom Kriminalvården eller ansvariga för andra utbildningsuppdrag enligt handlingsplanen mot prostitution och människohandel för sexuella ändamål, som t.ex. Svenska Institutet, Socialstyrelsen och Statens Institutionsstyrelse.

Antalet deltagare i internaten uppgick till 165 (62 % kvinnor och 38 % män), och de allra flesta av dem var även med på föreläsningsdagen. Av dessa var 23 domare (14 %), 38 åklagare (23 %), 77 poliser (47 %) och 22 anställda inom Migrationsverket (13 %). Därtill deltog 5 advokater. Dessutom deltog cirka 90 chefer inom domstolsväsendet, polisen, Åklagarmyndigheten och Migrationsverket i någon av föreläsningsdagarna. Bland uppföljningsdagens 68 deltagare kom 38 chefer från dessa myndigheter, varav 20 från polisen, 3 från Åklagarmyndigheten, 10 från Sveriges Domstolar och 5 från Migrationsverket.

I de regionala utbildningsdagarna deltog totalt 452 personer, varav 57 % kvinnor och 43 % män. Bland deltagarna var 48 domare (11 %), 17 åklagare (4 %), 246 poliser (54 %), 140 anställda inom Migrationsverket (31 %) samt några advokater.

Kursplatserna fylldes relativt snabbt av de flesta myndigheter. Ett visst bortfall förekom senare i alla myndighetskategorier på grund av sjukdom eller akuta ärenden på arbetsplatsen. Antalet anmälda och deltagande domare i föreläsningsdagen respektive internaten blev dock väsentligt färre än planerat, 22 av de 54 reserverade platserna fylldes. Ett hårt arbetstryck i domstolarna kan enligt Domstolsverket ha bidragit till att utbildningarna inte kunnat prioriteras av domstolarna. Domstolsverkets representanter försökte aktivt påverka till deltagande. Ambitionen att öka antalet deltagande domare i utbildningen var en bidragande orsak till beslutet i samrådsgruppen om de regionala utbildningsdagarna under hösten 2010. Initialt tycktes det också vara framgångsrikt att erbjuda utbildning i närområdet. Till dagen i Sundsvall anmälde sig snabbt 10 domare. Men detta blev ett undantag. Först på det avslutande samrådsmötet den 3 november underströk Domstolsverkets representant vikten av att objektivitetskravet tillgodoses genom att även advokater bjuds in till utbildningarna. Till de tre sista utbildningsdagarna i november-december 2010 bjöds därför även advokater in och Domstolsverkets representant gjorde kompletterande utskick till de domare som kunde komma ifråga för att delta då. Efter detta anmälde sig ytterligare elva domare till endera av utbildningsdagarna i Stockholm och ytterligare tre till utbildningsdagen i Norrköping.

Utgångspunkter för utbildningen

Flera insatser har genomförts inom rättsväsendet för att öka kunskapen om och förbättra bemötandet vid utsatthet för särskilda typer av brott där sekundär viktisiering på grund av okunniga eller till och med fördomsfulla värderingar riskerar att kränka redan sårbara brottsoffer och dessutom väcka motvilja mot att samverka med rättsväsendets aktörer eller andra myndighetsrepresentanter. Några av dessa åtgärder förtjänar att nämnas eftersom utmaningarna i bemötandet har vissa likheter med dem som angår utsatta inom prostitution och människohandel för sexuella ändamål.

För att implementera kvinnofridsreformen genomfördes en myndighetsövergripande utbildningssatsning med fokus på övergrepp i nära relation. Satsningen inkluderade såväl rättsväsendet som kriminalvården, socialtjänsten och hälso- och sjukvården. Under senare år har myndigheterna inom rättsväsendet, liksom flera andra, fått ett antal regeringsuppdrag för

att förbättra kunskap och bemötandet av brottsoffer vad gäller mäns våld mot kvinnor, hedersrelaterat våld och förtryck samt våld i samkönade relationer. Dessa brott uppfattas ofta ge svåra bemötandesituationer bl.a. för att de begås i den privata sfären med offer och förövare som känner varandra väl, vilket utmanar bilden av "det ideala offret", en utmaning som inte så sällan förstärks av offrets lojalitet med aggressorn. I de nu nämnda våldsgrupperna ingår ofta sexuella övergrepp. Ett sexualbrott innebär ändå alltid kränkningar av något ytterst privat samtidigt som offren riskerar att bli mer kränkta och skuldbelagda än vid andra brott.

I Sexualbrottsofferutredningens promemoria *Anmälan och utredning om sexualbrott. Förslag på förbättringar ur ett brottsofferperspektiv* beskrev offer för sexuella övergrepp negativa upplevelser av hur de blivit bemötta inom rättsväsendet.¹ Utredningen menade att det dåliga bemötandet beror på bristande kunskap om hur sexuella övergrepp påverkar den som utsatts, vilket i sin tur beror på brister i utbildning och erfarenhet av hur man ställer frågor och hanterar svar om sexualitet och sexuella övergrepp. Utredningen var en viktig bakgrund till att regeringen 2007 gav Brottsoffermyndigheten i uppdrag att utbilda personal inom polisen, Åklagarmyndigheten och domstolarna om bemötande av sexualbrottsoffer. Nästan 400 deltog i ett uppskattat utbildningsprogram.² För att nå ut ännu bredare har ett webbaserat utbildningsmaterial tagits fram inom uppdraget för att användas i fortsatta satsningar på utbildningar som planeras starta under 2011.

Det finns likheter mellan brottsofferkategorierna ovan och med dem som utsatts för sexuell exploatering inom prostitution eller människohandel. Våld och sexuella övergrepp ingår, ofta med ännu starkare frekvens och laddning. Det finns också paralleller till den normalisering av våldet och till de känslomässiga bindningar som forskningen visar både om våld i nära relation och om utsattheten i gisslandramer, ofta benämnt Stockholmssyndromet.

Att Sverige skulle införa en lag om kriminalisering av köp av sexuella tjänster ingick som en del i propositionen *Kvinnofrid*.³ En utgångspunkt var att prostitution medför allvarliga skador både för enskilda och för samhället. Forskningen visade redan då tydliga samband mellan prostitution och sexuella övergrepp i barndomen. På den samhälleliga nivån markerades samband med organiserad brottslighet och med att internationell sexindustri

¹ JU 2004:1.

² *Utbildningsprogram för bättre bemötande av sexualbrottsoffer i rättsväsendet. Redovisning av ett regeringsuppdrag*. Brottsoffermyndigheten, 2009. Rapporten finns i fulltext på myndighetens hemsida.

³ Prop. 1997/98:55.

ökat även i Sverige. Utsattheten i prostitution ingick inte i utbildningarna för att implementera kvinnofridsreformen. Orsaken var troligen att man inte uppfattade de utsatta som brottsoffer eller målsägande, även om behovet av sociala insatser markerades. Statusen som målsägande är fortfarande inte heller given vid koppleri. Trots att förbudet mot sexköp i Sverige har haft normerande effekt har organiserad kriminell verksamhet som ofta sker för sexuell exploatering blivit ett allvarligt problem också i vårt land. Ny lagstiftning riktad mot människohandel trädde i kraft 2002, reviderades 2004 och återigen 2010. Den som utsatts för människohandel har status som målsägande.

Inför den senaste revideringen redovisade utredningen *Människohandel och barnäktenskap – ett förstärkt straffrättsligt skydd* att bristande effektivitet i bekämpandet i många fall berott på avsaknad av kunskap.⁴ Både poliser och åklagare som arbetat med frågorna hävdade att det finns en bristande förståelse för offrens situation och för hur de reagerar efter att människohandeln avslutats, vilket i vissa fall inneburit att förfarandena inte hade bestraffats som människohandel. Den genomgång av domar som utredningen gjort visade också på kunskapsbrister. Vad gällde offren saknades grundläggande kunskap om vilka omständigheter som möjliggjort att de kunnat bli utsatta för människohandel, vilket lett till att offren blivit granskade och ifrågasatta på ett oproportionerligt sätt. Vidare saknades ofta kunskap om vilka följder ett människohandelsförfarande kan få för offren efter en rättsprocess. Utredningen hävdade att erfarenheterna visar att offren för människohandel och förfaranden av människohandelskaraktär löper en överhängande risk för att bli utsatta för repressalier från gärningsmännen och deras organisationer. Många offer är rädda för att familj och vänner ska få veta vad de utsatts för i fruktan för att i så fall bli socialt stigmatiserade eller utstötta.

Enligt regeringsuppdraget är syftet med det aktuella utbildningsprogrammet att förbättra kunskapen om de bakomliggande mekanismer som påverkar förekomsten av prostitution och människohandel för sexuella ändamål och att förbättra bemötandet av de personer som utsatts för prostitution och människohandel för sexuella ändamål. Detta är egentligen två tätt sammanflätade syften. Kunskap om prostitution och människohandel är en nödvändig bas för att kunna vidareutveckla bemötandet av dem som varit utsatta. Eftersom personerna ofta kommer från andra kulturkretsar uppmärksam-

4 SOU 2008:41.

mades också tidigt behovet av kompetens och insikter i interkulturell kommunikation.

Zonen mellan prostitution och människohandel, nämligen koppleri, är inte uttryckligen nämnd i utbildningsuppdraget. Även om åtal väckts för människohandel är det inte ovanligt att domstolens juridiska bedömning stannar vid koppleri eller grovt koppleri, ibland med markering av människohandelsliknande inslag. För den utsatta personen handlar det oavsett den juridiska bedömningen inte sällan om att hon eller han har varit i en stark beroendeställning till en och ibland flera kopplare eller människohandlare. Att förstå effekterna av denna beroendeställning kan påverka många beslut och hur det rättsliga förfarandet organiseras, inklusive själva rättegången, och kan ytterst påverka rättsprocessens utgång.

Kunskaper om de komplexa företeelser som prostitution och människohandel innebär är en nödvändig bas för ett bra och professionellt bemötande. I relevanta kunskaper ingår:

- faktorer som påverkar hur och varför rekrytering kan ske,
- hur erfarenheter av prostitution och människohandel kan påverka den utsatta,
- vanliga reaktioner och beteenden mot myndighetspersoner, samt
- behov av skydd på kort och lång sikt.

Insikter om detta behövs för att undvika att de utsatta ska känna sig kränkta. Insikterna kan dessutom vara nödvändiga förutsättningar för att de ska vilja samverka med svenska myndigheter och svenskt rättsväsende. Under planeringen blev det också tydligt att det är viktigt att förmedla insikter i hur de utsatta kan uppleva mötet med företrädare för Migrationsverket och rättsväsendet och vilka konsekvenser deras olika erfarenheter kan få.

Även om de som utsatts för prostitution och människohandel kan ha många gemensamma upplevelser är de långtifrån en homogen grupp. Olika individer kan ha varit utsatta för varierande former av övergrepp. Spåren av övergreppen varierar också, bland annat beroende på personens ålder när de startade, vem eller vilka som varit förövare, var övergreppen ägt rum, vilken frekvens de haft och under hur lång tid de pågått. Ambitionen har varit att utbildningsprogrammet ska omfatta både kvinnor och män samt pojkar och flickor inom prostitution och människohandel, liksom utsatthet i såväl hetero- som homosexuell kontext.

Förmågan att kunna reflektera ur ett brottsofferperspektiv är viktig för att man tillsammans med de förutsättningar och villkor som är kopplade till

den egna yrkesrollen ska kunna vidareutveckla förhållningssätt och bemötande. En annan viktig utgångspunkt är att se bemötandet utifrån det helhetsperspektiv som bevispersonen eller målsäganden finns i, dvs. att täcka in bemötandet från den första till den avslutande kontakten med de involverade myndighetspersonerna och rättsväsendets representanter. För att berörda professionella ska kunna ge ett gott bemötande ställs därmed också krav på kunskaper om vilka olika arbetsuppgifter och roller som finns inom Migrationsverket respektive inom rättsväsendets olika delar och hur de förhåller sig till varandra.

Utbildningen har haft ambitionen att ge kunskap och insikter som stärker förmågan att reflektera över och utveckla sitt eget förhållningssätt. Med en sådan bas finns möjligheter att utveckla strategier för att förbättra sitt bemötande av utsatta i prostitution eller människohandel. Ambitionen medför att inte enbart innehållet utan även de pedagogiska formerna för utbildningen har varit viktiga, liksom valet av kursmaterial.

Föreläsningsdagen

Programmet för föreläsningsdagen innehöll föreläsningar från forskningsfronten om drivkrafter för efterfrågan på sexköp, av terapeuter med lång och beprövad erfarenhet av att möta barn eller vuxna utsatta i prostitution och människohandel samt av utredare och EU-parlamentariker som analyserat värderingar och lagstiftningar angående prostitution och människohandel i Sverige respektive övriga EU. Dessutom spelades ett urval av ljudfiler upp med intervjuer med kvinnor som haft erfarenhet av prostitution. Det skedde här liksom vid övriga utbildningstillfällen för att förmedla röster och erfarenheter från dem som utsatts.

Syftet med föreläsningarna var att lägga en teoretisk grund omkring prostitution och människohandel, att presentera både fakta och olika värderingar om dem som företeelser samt att belysa centrala frågeställningar om bemötande som senare skulle fördjupas under internatet. Ambitionen var också att föreläsningarna skulle belysa olika former av utsatthet inom prostitution och människohandel och spegla den mångfald av utmaningar i bemötande-frågor som dessa kan väcka.

I förväg genomförda filmade intervjuer med föreläsarna, där de presenterar kärnan i sina respektive föreläsningar, fanns inlagda på kurswebben. De föreläsare som använde PowerPoint tillät också att dessa gjordes tillgängliga där. Syftet var främst att dessa koncentrat skulle vara tillgängliga för kursdeltagare som inte kunde närvara vid föreläsningsdagen, men också att

materialet skulle vara till hjälp för dem som ville repetera innehållet i föreläsningarna inför internatet, liksom möjligt att återvända till senare.

Några olika olyckliga omständigheter kom att påverka genomförandet av föreläsningsdagen. Luis Ramos-Ruggiero, verksamhetschef vid Kris- och traumacentrum och specialist i klinisk psykologi vid Kris- och traumacentrum, genomförde den filmade intervjun inför sin planerade föreläsning, men drabbades av förhinder som medförde att han själv inte kunde framföra föreläsningen någon av dagarna. Föreläsningsdagen i februari 2010 påverkades dessutom av plötslig sjukdom respektive snöoväder, men trots detta kunde även den dagens tänkta teman täckas.

Den inledande föreläsningen hölls vid båda tillfällena av Sven-Axel Månsson, professor vid enheten för socialt arbete inom fakulteten för Hälsa och samhälle vid Malmö högskola och med decenniers erfarenheter av prostitutionsforskning. Under rubriken "Mäns sexköp - föreställningar och fantasier om den prostituerade" presenterade han egen och andras forskning som belyser faktorer av betydelse för att förstå efterfrågan på sexuella tjänster från främst män och hur dessa varierar med synen på sexualitet och jämställdhet i olika kulturella kontexter och i olika länder.

Nästa föreläsningstema fokuserade på erfarenheter av hur utsatthet i prostitution och människohandel kan påverka psykiskt och psykosomatiskt vilket ofta innebär traumatiska upplevelser, även om utsattheten "enbart" handlat om prostitution. Föreläsningen återgav forskningsresultat och egna erfarenheter av möten med klienter tillsammans med exempel på utmaningar för bemötandet. Ett sådant exempel är dissociation, som innebär att sådant som till synes borde hänga samman och associeras i stället kan bli åtskilt eller bortträngt som försvarsmekanism under en svår upplevelse, vilket skapar problem med att minnas och kunna återge vad man upplevt. Hösten 2009 var föreläsaren Ann Wilkens, leg. psykoterapeut med särskild inriktning på sexuell traumatisering, med erfarenheter från Kris- och Traumacentrum och Prostitutionscentrum i Stockholm. Våren 2010 var föreläsaren Lisen Lindström, sedan länge behandlare vid Prostitutionsenheten i Stockholms stad samt fil.kand. i psykologi och psykodynamisk terapeut.

Medan människohandel tämligen unisont både har fördömts och blivit kriminaliserat varierar inställningarna till och lagstiftning om prostitution avsevärt i vår omvärld. EU-parlamentariker gav exempel på skillnader inom främst EU:s medlemsstater, liksom på hur olika modeller förhåller sig till våldsfrekvens mot kvinnorna inom prostitution och antalet offer för människohandel. Hösten 2009 föreläste Eva-Britt Svensson, EU-parlamenta-

riker och ordförande i utskottet för kvinnors rättigheter och jämställdhet mellan kvinnor och män. Våren 2010 föreläste Anna Hedh, EU-parlamentariker med ansvar för parlamentets nya lagstiftning om människohandel och ledamot i utskottet för medborgerliga fri- och rättigheter samt rättsliga och inrikes frågor.

Den svenska rättens bakgrund och utformning angående förbudet mot köp av sexuell tjänst var temat för föreläsningen av Anna Skarhed, då justitieråd och numera justitiekansler, som ledde utredningen om utvärderingen av förbudet, nu publicerad i SOU 2010:49. Monica Nebelius, rådmann i Malmö tingsrätt, som varit utredningssekreterare i SOU 2008:41 om översyn av människohandelsbrottet, föreläste om människohandel i svensk rätt och fokuserade särskilt på de problem som påverkat att många domslut i stället avsett koppleri eller grovt koppleri. Hon gav exempel på att inte bara lagstiftningen utan också domstolarnas attityder och värderingar av offren bidragit till detta, ofta på grund av bristande förståelse för de utsattas trauman, deras lojalitet till förövarna och svåra uppväxtvillkor. Dessa föreläsningar genomfördes hösten 2009. På vårens föreläsningsdag tvingades Anna Skarhed lämna återbud på grund av plötslig sjukdom och Monica Nebelius på grund av snökaos som gjorde allt resande omöjligt för henne. Kajsa Wahlberg, kriminalinspektör vid Rikspolisstyrelsen, accepterade att rycka in och räddade programmet. Hon lyckades täcka viktiga delar av de ursprungliga föreläsarnas teman och gav dessutom en översikt av pågående aktiviteter i Sverige, bland de kriminella och inom polisen.

Föreläsningsdagen avslutades av Lars Lööf, chef för Children's Unit, Council of the Baltic Sea States i Stockholm samt psykolog och psykoterapeut. Han problematiserade vanliga föreställningar om offer för människohandel som kan bli extra komplicerade i möten med mycket unga som blivit härdade och tuffa efter svåra livsomständigheter med hot och mycket våld. De är dessutom ofta personer som varken förväntar sig eller önskar ta emot hjälp utan är djupt misstänksamma mot vuxna och bland dem kanske litar allra minst på poliser. Han beskrev också konkreta hjälpmedel som risk assessment och nationella kontaktpunkter i de länder som ingår i Council of the Baltic Sea States.

Internaten

Internaten erbjöd fördjupningar angående prostitution och människohandel och dessutom moment om interkulturell kommunikation. Huvudmomenten var ett seminarium med interaktiv teater, tre föreläsningsspass och två längre gruppdiskussioner (se bilaga 2 för ett detaljerat program). Gruppdiskussionerna genomfördes i grupper om fyra till sex personer och syftade till erfarenhetsutbyte, reflektion och diskussion. Ett ytterligare syfte var att föra ner frågorna om bemötande på en konkret nivå genom att t.ex. efterlysa förslag på förändringar som skulle kunna genomföras för att förbättra bemötandet.

Det första egentliga utbildningsmomentet var den interaktiva teatern. Deltagarna fick se en iscensatt berättelse, ett grundspel, som pågick under nästan två och en halv timme med Nadja som huvudperson. Grundspelet gav inblickar i hennes sociala utsatthet i barndomen, hur hon som arbetslös tonårsmor lockas utomlands med löfte om arbete men i stället tvingas in i prostitution och efter en tid "väljer" att följa med en man till Sverige som lockar med bättre villkor och förtjänster.

Ögonblicksbilder från den interaktiva teatern

Flera händelser leder sedan fram till möten med personal vid Migrationsverket och olika poliser. Åtal väcks för människohandel och deltagarna får se vissa viktiga moment i huvudförhandlingen. Bevisningen anses inte tillräcklig för att styrka människohandel. Den fällande domen avser grovt koppleri.

Den interaktiva delen började med att deltagarna inbjöds till dialog med vissa av aktörerna i grundspelet: polischefen, åklagaren, domaren och en anställd vid Migrationsverket. Deltagarna fick under cirka en timme diskutera med

rollfigurerna och försöka påverka deras bemötande av Nadja. I ofta intensiva diskussioner granskades olika situationer tillsammans med konkreta förslag på vad som bör kunna göra bemötandet bättre, vilka gränser och möjligheter respektive yrkesroll skapar, samt betydelsen av attityder och värderingar. Seminariet avslutades med en gemensam reflektion kring vad grundspelet och den interaktiva delen innehållit respektive väckt för känslor.

Dagen avslutades med internatets första gruppdiskussion. Uppgiften var att mot bakgrund av seminariet och utifrån egna erfarenheter diskutera olika bemötandesituationer och hur de skulle kunna utvecklas och förbättras inom ramen för den egna yrkesrollen liksom i samverkan. Gruppdiskussionen dokumenterades genom att gruppen fick skriva ner exempel på förändringar som de ansåg skulle leda till ett bättre bemötande.

Dag två inleddes med ett föreläsningsspass av anställda vid de kommunala prostitutionsslaggrupperna. På varje internat var två av dessa enheter företrädare, med varierande konstellationer så att föreläsarna antingen kom från enheterna i Stockholm och Göteborg, Göteborg och Malmö eller Stockholm och Malmö. De föreläste om sina kunskaper om och respektive erfarenheter av bemötande i svåra situationer och om hur de utvecklat professionella förhållningssätt. Under passet gavs också både goda och mindre bra exempel på hur klienter med erfarenhet av prostitution och människohandel bemötts av olika myndighetspersoner och inom rättsväsendet. De beskrev psykologiska försvarsmekanismer från sina klienter och gav exempel på sådana, liksom på vanliga försvar från behandlarens/myndighetspersonens sida. De markerade vikten av respekt och nödvändigheten av att skilja handlingen från personen, vilket också måste avspeglas i ordval och hur man ställer frågor. Under passet fanns möjlighet till diskussion.

Nästa avsnitt i utbildningen avsåg interkulturell kommunikation. Det leddes av Mozghan Zachrisson, fil. kand. och doktorand vid Linköpings universitet och Malmö högskola, med internationell migration och etniska relationer som specialitet. Avsnittet började med ett sociologiskt spel, för att ge deltagarna egna upplevelser av utanförskap respektive trygg grupptillhörighet. Spelet följdes först upp med diskussion och sedan med en föreläsning som också innehöll tillfällen till dialog. Föreläsaren både kritiserade och konkretiserade kulturbegreppet som en referensram överförd från en generation till nästa och en tankesammanhang som kan hjälpa oss att strukturera och förstå. Föreläsningen innehöll en genomgång av centrala begrepp och exempel på forskares analyser av bland annat individualistiskt respektive kollektivistiskt präglade länder som i sin tur kan medföra olika inlärd sätt att kommunicera och förhålla sig till auktoriteter, liksom skilda förväntningar på bemö-

tandet av en myndighetsperson. Föreläsningen belyste också betydelsen av kroppsspråk och av att granska egna stereotypa bilder och attityder.

Efter lunch föreläste norska gäster från ROSA-projektet, antingen Mildrid Mikkelsen, som är projektledare eller Maya Brenna Nielsen, som är informationsansvarig för projektet. ROSA erbjuder dygnet runt olika former av bistånd och skydd för kvinnor som utsatts för människohandel i samarbete med Krisesentrum, Norges motsvarighet till kvinnojourerna i Sverige. Verksamheten är rikstäckande. Föreläsarna beskrev med exempel hur de arbetar strategiskt med att skapa kontakt och tillit främst med kvinnor, vissa med förståndshandikapp och många analfabeter, men även med vissa barn i början av tonåren. Särskilt i kontakterna med rättsväsendet markerade de båda betydelsen av professionella tolkar och helst samma tolk i de olika förhören hos polisen och under rättegångarna. Annars riskerar den utsatta att olika översättningar av hennes berättelse bedöms som att hon ändrat den och anses mindre trovärdig. Tvärtemot många föreställningar återgav föreläsarna att norsk polis menar att analfabeter ofta har varit de bästa bevispersonerna med skarpa syn- och hörselintryck från olika miljöer och förflyttningar.

Eftermiddagen innehöll också gruppdiskussion nummer två. Den genomfördes i nya gruppindelningar och fortsatt med blandade yrkeskategorier. Utgångspunkten var ett skriftligt underlag som dels bestod av förhör med två svenska tonårsflickor från en förundersökning angående misstänkt koppleri, dels en fallbeskrivning om en homosexuell man som på flykt från hemlandet lockats till Sverige och först utnyttjats för sin arbetskraft men sedan också blivit sexuellt exploaterad, en fallbeskrivning som utarbetats i samarbete med RFSL:s brottsofferjour. I underlaget ingick förslag på konkreta frågor att diskutera, t.ex. om det är något som verkar viktigt att förändra för att utsatta barn ska uppleva att de får ett bra bemötande. Grupperna uppmanades också att diskutera vilken betydelse det kan ha att möta en problembild som inte överensstämmer med en heterosexuell kontext och som därmed kan göra att mötet upplevs som obekvämt och utmanande utifrån gängse värderingar kring kön och sexualitet. Också dessa diskussioner dokumenterades genom att grupperna i punktform skrev ner det de ville lyfta fram. Både barnförhören och fallbeskrivningarna var anonymiserade eftersom de handlade om verkliga människor och situationer. Av etiska skäl fick kursdeltagarna lämna tillbaka materialet vid internatets slut.

Internatet avslutades med ett samtal mellan journalisten Leif Stenberg och en polis vid Stockholmspolisens kommission mot människohandel, oftast

Jonas Trolle, som var gruppchef och polisiär förundersökningsledare vid Kommissionen. Samtalet fokuserade på möjligheter och gav deltagarna ytterligare konkreta exempel på vikten av bemötande, omhändertagande av de utsatta såväl akut som mera långsiktigt, och samarbete som strategiska framgångsfaktorer. Allra sist fanns tid för deltagarna att fylla i utvärderingsformuläret.

Uppföljningsdagen

Syftet med den uppföljande dagen för chefer inom rättsväsendet och Migrationsverket var att ge en bild av vad utbildningen innehållit och att aktualisera visioner för framtiden, visioner som förhoppningsvis både ska gälla kontinuerliga utbildningsinsatser för att fortsatt öka kunskaper om och förbättra bemötandet av dem som utsatts i prostitution och människohandel och förstärka möjligheter till samverkan.

Dagen inleddes med en kort presentation av erfarenheterna av utbildningsprojektet så långt det kommit då. Därefter följde en föreläsning av Tove IR. Eriksen om det norska KOM-projekt, "Koordineringsenheten for ofre for menneskehandel", som hon är samordnare för och som bistår polis och andra av samhällets hjälpinstanser med koordinering och mobilisering av bistånds- och skyddsåtgärder. Projektet täcker människohandel generellt och oavsett utnyttjandeform, liksom oavsett om offret är ett barn eller en vuxen. Det är också ett kompetenscenter som arrangerar utbildningar och ger ut publikationer. Projektet som nu har permanentats, möjliggör för praktiskt verksamma i både myndigheter och i ideella organisationer, inklusive ROSA-projektet, att snabbt kunna förmedla erfarenheter och förslag mellan sig och successivt uppåt ända till en interdepartemental nivå. Eftermiddagen ägnades åt en fullständig version av seminariet med den interaktiva teatern från internaten. De närvarande cheferna engagerade sig minst lika intensivt i diskussionerna med rollfigurerna under dialogdelen som deltagarna i de tidigare internaten gjort.

De regionala utbildningsdagarna

De elva utbildningsdagarna under hösten 2010 innehöll, efter en kort presentation av utbildningsuppdraget, en föreläsning före lunch medan eftermiddagen ägnades åt seminariet med den interaktiva teatern. Det föreläsningstema som bedömdes mest angeläget att komplettera teatern med var den från föreläsningssdagen som behandlade hur utsatthet i prostitution och människohandel kan påverka psykiskt och psykosomatiskt, tillsammans med exempel på utmaningar som detta skapar för bemötandet och hur de kan övervinnas. Föreläsare var oftast Lisen Lindström,

som också var den som behandlade temat på föreläsningsdagen i februari. Vid utbildningarna i Örebro hade hon inte möjlighet att delta och ersattes av Jonas Flink, regional samordnare för prostitutions- och människohandelsfrågor i Stockholms län.

Lisen Lindström

Kursmaterial

Erfarenheter från tidigare fortbildningar har visat att i vart fall anställda inom rättsväsendet har mycket begränsade möjligheter för inläsning under arbetstid, även om viljan till kompetensutveckling finns. Ambitionen var därför att ge deltagarna väsentliga kunskaper och upplevelser vid själva utbildningstillfällena och att komplettera med kursmaterial som förstärkte detta ytterligare samtidigt som materialet inte var alltför tidskrävande.

Genom kurswebben hade deltagarna möjlighet att enkelt repetera eller komplettera moment från föreläsningsdagen, genom en kod som de fick tillgång till efter den dagen. Kurswebben gav också tillgång till referensmaterial för utbildningen och den kompletterades successivt, ibland utifrån tips från deltagare men oftare av kursledningen.

För dem som deltog i internaten bestod kursmaterialet av boken *14 år till salu: en skakande svensk historia*, skriven av journalisten Caroline Engvall i ny utgåva från Pocketförlaget, Stockholm, 2009, Unicefs *Kan det vara människohandel* samt materialet *Människohandel och prostitution ur ett svenskt perspektiv*, som tagits fram i samarbete mellan Nationella Metodstödsteamet, NMT, Unifem i Sverige och Länsstyrelsen i Stockholms län. Deltagarna fick också ett häfte med åhörarkopior från internatets föreläsningar. De fick även en film, antingen *Human Trafficking*, regisserad av Christian Duguay med Mira Sorvino, Donald Sutherland, Rémy Girard, Robert Carlyle eller *Trade* regisserad av Marco Kreuzpaintner med Kevin Kline, Cesar Ramos, Alicja Bachleda, med förhoppningar om att de sedan skulle låna filmerna av varandra och alltså se båda.

De som deltog i någon av de regionala utbildningsdagarna hösten 2010 fick boken *14 år till salu*, den av Unicef uppdaterade *Kan det vara människohandel*, men ingen film på grund av att de blivit slutsålda och inte NMT:s material som försenats i revideringsarbetet. Som kompletterande material fick deltagarna Rikspolisstyrelsens *Lägesrapport 11 Människohandel för*

sexuella och andra ändamål 2009, RPS rapport 2010:5, och det av Migrationsverket nyskrivna kap 36 i *Utlänningshandboken* om interna rutiner vid misstanke om människohandel. De fick också information om den då öppnade projektwebben.

Boken 14 år till salu bygger på en ung flickas väg in i prostitution, hennes erfarenheter i möten med olika köpare av sexuella tjänster och hennes försök att sluta. Hennes bakgrund stämmer inte med schablonen. Hon är en svensk ridtjej i en medelstor stad, har goda familjeförhållanden och klarar sig bra i skolan. Hon utsätts för en våldtäkt, något som hon inte berättar om utan bär ensam. Boken innehåller bland annat utdrag ur hennes dagbok med tankar och känslor som stämmer väl med vad forskningen beskriver som vanliga reaktioner. Bokens titel anknyter dessutom till en vanlig debutålder i prostitution enligt både internationell forskning och svenska undersökningar publicerade av Ungdomsstyrelsen i rapporten *Se mig från* 2010, som projektwebben också hänvisar till.

Filmerna Human Trafficking och Trade speglar människohandel. I Human Trafficking är det en tonårsflicka från Östeuropa som lockas med modelljobb till USA, i Trade en 10-årig flicka som kidnappas i Mexiko och tillsammans med andra unga kvinnor förs till USA. Filmerna ger inblickar i den utsatthet som dessa två barn tvingas in i samtidigt som de ger exempel på svåra bemötandesituationer och avgörande insatser.

Återkoppling av utbildningsprogrammet

För att deltagarna i utbildningen ska få möjlighet att ta del av resultaten kommer samtliga att via e-post få en länk till Brottsoffermyndighetens hemsida där denna rapport läggs ut. Motsvarande uppgifter kommer att skickas till myndigheterna för att de chefer som deltagit i föreläsningsdagen eller uppföljningsdagen ska ges möjlighet att ta del av rapporten.

5. SAMMANFATTNING AV GRUPPDISKUSSIONERNA

I gruppernas skriftliga rapporter från diskussionerna under internaten berörs främst bemötande på den personliga nivån men också organisatoriska och strukturella förändringar, som deltagarna menar kan bidra till både större effektivitet och samlad kompetens och därmed också till bättre bemötande. Några lagändringar aktualiseras, liksom förhoppningar om vissa förändringar i tillämpningen av nuvarande lagstiftning som skulle påverka brottsoffrets position och rättigheter positivt. Deltagarnas förslag är ganska likartade oavsett vilken uppgift eller bemötandesituation som de diskuterat. Beträffande barn och icke-heterosexuella personer som utsatts i prostitution eller människohandel är dock förslagen generellt skarpare i formuleringarna. De förslag som är mer specifika för dessa bevispersoner redovisas sist i avsnittet.

Det mest frekventa övergripande temat handlar om behov av utbildning om bemötande. Bemötandet markeras då som avgörande för en lyckad utredning och som starkt kopplat till önskan att få fram bästa möjliga underlag för ett beslut eller en dom. Några grupper önskar obligatorisk utbildning om bemötande för alla. Utbildningen ska helst vara myndighetsöverskridande och kan med fördel även riktas till tolkar och advokater. En motivering till önskan om fortsatta utbildningssatsningar är: "Viktigt att i möten se bortom sina egna attityder och värderingar. Det kräver utbildning och träning. Se igenom fasaden hos offret. Se personen!"

Flera grupper har också önskat att en väsentligt breddad målgrupp nås av utbildning om prostitution och människohandel. Några har då pekat på myndighetspersoner som initialt kan träffa utländska medborgare som vistas i Sverige av oklar anledning, andra grupper har pekat på alla som kan komma i kontakt med offer för prostitution eller människohandel.

Dessutom framställs önskemål om både mer utbildning och ökad vaksamhet beträffande kulturella skillnader. Flera ger samtidigt det konkreta rådet att man i enskilda mål eller ärenden måste inhämta information om det land som den utsatta personen tidigare levt i, samtidigt som man måste vara beredd på individuella variationer och att offren är skilda individer som kan ha stora inbördes olikheter.¹ De kulturella skillnaderna kan skapa behov av

¹ Deltagare från Migrationsverket föreslog Migrationsverkets hemsida om rätts- och landinformation, Lifos; www.migrationsverket.se/lifos.

extra vaksamhet inför personens rädslor och de måste tas på allvar. En viktig aspekt som många grupper pekar på är valet av tolk redan inledningsvis i ärendet. En kompetent tolk kan också ge vägledning om kulturella faktorer. Tolkens kön kan behöva beaktas och än viktigare är att tolken kan förväntas ha beredskap för ärendets karaktär. Några grupper föreslår mer utbildning om sekretess för att kunna öka målsägandens trygghet.²

Behov av och tid för regelbunden återkoppling från kollegor, andra myndigheters representanter eller andra aktörer inom rättsväsendet framställs också tydligt. Syftet är då främst att bli medveten om hur man upplevs för att om möjligt kunna förändra sitt bemötande. Några har kompletterat med önskemål om ett bra och respektfullt bemötande också mellan olika yrkesgrupper, andra med att rädslan för att kommentera dem med högre status eller formell utbildning måste bemästras. Andra önskar få veta vad målsägandena upplevt i mötena och vilket bemötande de helst hade velat ha.

Många av förslagen riktar sig till en bestämd yrkeskategori. För dem som arbetar inom Migrationsverket önskas riktlinjer för hur skyldigheten att anmäla misstankar om människohandel ska hanteras, tillsammans med en ökad vaksamhet och samverkan med polisen.³ Särskilt de som arbetar inom förvaret uppfattas som viktiga för att tidigt kunna upptäcka tecken på utsatthet för brott.

För polisen betonas betydelsen av den yttre miljön vid förhör med målsäganden. Den bör så långt möjligt väljas på dennes premisser. Hot- och riskbedömningar bör göras så snart som möjligt för att bidra till bästa möjliga säkerhet och trygghet. Någon grupp föreslår att fler videoinspelade förhör med målsäganden skulle kunna bidra till att avlasta en del av pressen på målsäganden och förbättra underlaget i domstol.

Åklagaren måste bevaka att målsägandebiträde förordnas tidigt. Flera grupper nämner att koppleri alltid bör ses som brott mot person, så att den som varit i prostitution blir målsägande med rätt till målsägandebiträde även om misstanken "bara" avser koppleri. Statusen som målsägande är dessutom

2 Från den 1 juli 2010 ingår människohandel bland de brott som enligt 35 kap. 12 § i offentlighets- och sekretesslagen kan ge sekretesskydd för uppgift om en enskilds personliga eller ekonomiska förhållanden. Lagändringen bedömdes nödvändig för godkännande av Europarådets konvention om bekämpande av människohandel, se prop. 2009/10:152 *Förstärkt skydd mot människohandel* som också behandlar andra viktiga rättigheter för dem som utsatts för människohandel.

3 Riktlinjer har tillkommit efter internaten i det av Migrationsverket nyskrivna kap 36 i *Utlänningshandboken*.

viktigt eftersom den ger rätt till skadestånd. Enligt deltagarnas mening skulle den dessutom normativt kunna förändra vissa polisers attityd till den prostituerade. Nästan alla grupper menar att det borde vara ett minimikrav att åklagaren har minst ett möte med brottsoffret innan huvudförhandlingen i allvarliga mål som dessa. Det har inte enbart avgörande betydelse för att skapa förtroende utan även för åklagarens möjlighet att värdera trovärdigheten. Några grupper utvidgar detta till att tid och resurser måste avsättas inom åklagarväsendet för att åklagaren ska kunna sitta med vid förhör av målsäganden och till och med förbereda henne eller honom inför huvudförhandlingen. Flera grupper hävdar också att åklagaren bör ha med sexköparna i huvudförhandlingen som ett viktigt sätt att avlasta brottsoffret och för att ge exempel på utsatthet. Några grupper markerade dessutom vikten av att åklagaren anstränger sig för att göra en informativ och kunskapsbaserad sakframställning i mål om koppleri och människohandel.

Domstolarna anses behöva planera huvudförhandlingarna bättre i samråd med åklagare och advokater, för att undvika stress och låta förhöret med målsäganden få ta den tid som behövs. Rättens ordförande lyfts genomgående fram som en nyckelperson, med ett givet ansvar för ramarna för och stämningen under huvudförhandlingen. I dessa mål är det extremt viktigt att uppmärksamma om den tilltalade försöker påverka målsäganden och att i så fall utesluta att det kan ske. Ordföranden bör också markera om försvarsadvokaten avbryter förhöret med målsäganden på ett störande sätt.

Som betydelsefulla aspekter för samtliga yrkeskategorier på ett mer personligt plan har diskussionerna ofta lyft vikten av att inse att var och en som möter en utsatt person kan göra skillnad och vara avgörande både för ärendets utgång och för hur personen upplever bemötandet i stort. Det nämns också ofta att det är viktigt att ta sig tid, inte framstå som stressad, ha tålamod och visa respekt, liksom att lyssna aktivt och intresserat, att anstränga sig för att se personen bakom handlingarna samt att inte låta sig styras av egna behov och känslor.

Deltagarna markerar genomgående behovet av att tänka på språk och ordval. Som myndighetsperson måste man reflektera över vilka ord och benämningar som man använder sig av i förhållande till brottsoffret så att hon eller han inte känner sig kränkt eller skuldbelagd. Ordet prostituerad är ett av de ord som bör undvikas, även ordet offer kan vara känsligt i tilltal. Det gäller också att inte avskärma sig bakom ett stelt myndighetsspråk utan i stället uttrycka sig på ett sätt som brottsoffret kan förstå. Dessutom behöver man vara uppmärksam på sitt kroppsspråk. Allt detta täcks in under det också specifikt diskuterade temat om betydelsen av att arbeta med en ökad med-

vetenhet om egna fördomar och föreställningar om sexualitet, kön, etnicitet och maktutövning.

Många grupper föreslår förstärkta rutiner och bättre strukturer. Några konkreta exempel är åtgärdskort till all personal som kan komma i kontakt med utsatta i prostitution eller människohandel, en handbok som är användbar över myndighetsgränserna och en handlingsplan som kan "sättas igång" när ett misstänkt koppleri- eller människohandelsärende dyker upp. En önskan som flera grupper tar upp handlar om ytterligare specialisering inom polis, åklagare och domstolar, plus kontinuerlig uppföljning och fortbildning, helst inom en rikstäckande och öronmärkt budget.

För polisen föreslås dels en permanent enhet för att bekämpa människohandel, dels att de ekonomiska resurserna centraliseras så att de kan fördelas till enskilda myndigheter för att täcka kostnader för betungande utredningar om koppleri och människohandel. Förslagen kommer i samband med att grupperna diskuterar att sådana utredningar inte alltid prioriteras på chefsnivå och att en bidragande orsak är att utredningarna riskerar att bli kostsamma för enskilda myndigheter, särskilt i landsorten. För att komma åt den bagatellisering av brotten som fortfarande förekommer föreslås också som rutin att arbetsledare eller yttre befäl inom polisen alltid åker ut när det finns misstanke om koppleri eller människohandel, på liknande sätt som sker vid misstänkt mord.

På en ännu mer generell nivå diskuterar många grupper temat "pinnjakt kontra kvalitet", dvs. att de upplever problem med att komplicerade och tidskrävande mål och ärenden redovisas statistiskt på samma sätt som de enkla. De menar att detta är ett missvisande mått på effektivitet som hindrar verklig kvalitetsutveckling och vill avskaffa statistikfixeringen som mått på framgång och professionalitet.

I princip alla grupper visar att de önskar stärkt samverkan och ökat samarbete. Konkreta förslag om detta framförs som t.ex. utarbetande av en välfungerande samverkansplan mellan myndigheterna, helst på såväl lokal som regional och nationell nivå. Planen bör innehålla en utsedd och utbildad ansvarig person i varje polisdistrikt som ska kontaktas vid minsta misstanke om människohandel och som kan ta initiativ till utredning. Kunskaperna om vilken myndighet som bär ansvaret för vissa åtgärder respektive står för vissa kostnader behöver förbättras, vilket samverkansplaner kan bidra till i kombination med utbildning.

Som kvalitetsmått pekar en grupp på att samverkan och informationsutbyte bör ske så att bevispersonen märker att alla aktörer, utom domstolen, samarbetar när det gäller omsorger runt henne eller honom, Migrationsverket

hjälp till med uppehållstillstånd, socialtjänsten med skyddat boende, psykologhjälp mm. Ett ytterligare förslag är att skapa en projektgrupp för varje ärende med en person från varje del av "kedjan" och en projektledare. Mer generellt framförs önskan om större utbyte av uppgifter mellan myndigheter av sådana uppgifter som har relevans för utredningen, inklusive information om förhållandena i ursprungs- eller transitland om bevispersonen passerat landgränser. Många grupper pekar också på att ökat internationellt samarbete, t.ex. inom COPSAT, kan vara av stor betydelse ur förtroendesynpunkt.

Flera grupper önskar dessutom att det civila samhället uppmärksammas på förekomsten av prostitution och människohandel, t.ex. genom återkommande nationella informationskampanjer. Några pekar på möjligheten att rikta sig särskilt till personer som rör sig nära privata miljöer där brotten begås, som vaktmästare i bostadsområden, taxichaufförer, liksom personal på restauranger, hotell och stugbyar.

Ett ofta återkommande tema är behovet av information till den som utsatts, både för att minska rädslan och för att öka tilliten. Har den utsatta personen rötter i andra länder kan det vara väldigt viktigt att informera om hur svensk polis och svenskt rättsväsende arbetar, liksom om att det inte är brottsligt att sälja sexuella tjänster i Sverige, vilket offer för människohandel kan ha blivit felaktigt skrämnda för. Alla bör dessutom garanteras information om hur rättegången går till.⁴ Bevispersonerna bör dessutom få möjlighet att i förväg besöka den rättegångssal där den egna huvudförhandlingen ska genomföras. Behov av att ge information om svenska sekretessregler med tystnadsplikt samt möjligheterna till stängda dörrar under rättegången har också lyfts i grupperna, liksom att det är extra viktigt att dessa regler följs. Målsäganden bör även informeras om möjligheten till medhörning. Flera grupper markerar att ett bra bemötande förutsätter lyhördhet vid önskan om medhörning respektive icke önskad konfrontation med den tilltalade. Andra har även lyft betydelsen av information om målsägandens rätt till skadestånd och att alla bör bidra till att målsäganden även får skadeståndet utbetalat eller hjälp med att ansöka om brottsskadeersättning.⁵

4 Vid samtliga utbildningstillfällen har kursledningen informerat om Brottsoffermyndighetens e-learningprodukt, www.rattengangsskolan.se respektive den engelska versionen www.courtintroduction.se liksom om myndighetens informationstexter om det svenska rättssystemet som numera finns på tretton språk på hemsidan, www.brottsoffermyndigheten.se.

5 Vikten av detta kan också stödjas av vad som framkom i Brottsoffermyndighetens rapport från 2010 *Utbetalning av brottsskadeersättning till offer för människohandel - redovisning av ett regeringsuppdrag*. Rapporten finns i fulltext på myndighetens hemsida.

Vikten av genomtänkt stöd och skydd för bevispersonerna baserat på en tidig hot- och riskbedömning markeras av många grupper som en viktig bemötandaspekt som i sig också påverkar brottsoffrets vilja att samarbeta. Ett minimikrav är att man utser och använder en kontakt- eller stödperson som hjälper och stöttar under hela processen, helst någon som inte samtidigt är utredare i ärendet. I Gävleborgs, Uppsala och Västmanlands län har polisen personsäkerhetsarbetare som följer brottsoffren under hela processen. Vikten av att dessutom tänka på åtgärder som sträcker sig framåt och även avser tiden efter rättegång återkommer också i gruppernas diskussioner. I detta ingår återkommande att man bör se på möjligheterna att tillämpa och gärna förstärka sekretesskyddet för uppgifter som berör brottsoffret. Flera grupper hävdar att det är problematiskt att svenska myndigheter har lite att erbjuda den som är offer för människohandel. Grupperna önskar att det gick att göra mer för offren efter rättegången, t.ex. genom att meddela permanent uppehållstillstånd eller att det fanns krav på ordnat boende inför deras återvändande till hemlandet.

Gruppernas redovisningar beträffande barn markerar ofta att det är extra viktigt att målsägandebiträde förordnas redan före första förhöret för att kunna vara närvarande då, liksom under senare förhör. Dessutom bör barnet ha en stödperson så snart som möjligt. I de diskuterade förhören framkom att flickorna var oroliga för vad föräldrarna skulle få veta, en inte ovanlig oro som det är viktigt att hantera ur bemötandesynpunkt och för tilliten i förhören. Man kan lova barnet att undersöka möjligheterna att inte underrätta föräldrarna, men det går aldrig att lova att de inget ska få veta, eftersom det i så fall innebär ett undantag i föräldrarätten. Följs huvudregeln och föräldrarna informeras bör också de informeras om vikten av att de inte är dömande mot barnet utan i stället ger stöd. Generellt förordas Barnahusmodellen med en bra icke myndighetsliknande miljö som också möjliggör medhörning och videoinspelade förhör för unga målsägande eller bevispersoner. Flera grupper markerar dessutom att barn som vill komma till tals måste få göra det, även i rättssalen och även om de inte fyllt 15 år. En grupp föreslår skolplikt för asylsökande barn som skulle göra det möjligt även för skolan att märka att barn finns i riskzon. För barn och unga behöver man överväga omhändertagande enligt lagen om vård av unga som alternativ till förvarstagande inom Migrationsverket.

I diskussionerna om den exploaterade homosexuelle mannen återkommer flertalet av tidigare teman om bemötande men med några specialiseringar. Den som inte känner sig förberedd bör ta råd från kollegor, sakkunniga eller organisationer med erfarenheter och kunskap om att möta hbt-perso-

ner. Det är särskilt viktigt att informera om att Sverige varken kriminaliserar eller fördömer hbt-personer. Andra råd från grupperna är att fråga om det skulle vara enklare att berätta för en kvinna än för en man, att själv våga använda de ord som målsäganden använder samt att bevaka att även tolken väljs med extra känslighet så att också denne klarar av bemötandet och att använda målsägandens ord. Många grupper redovisar oro för att skyddade boenden för män saknas.

6. UTVÄRDERING

Utbildningsprogrammet har utvärderats individuellt genom dels skriftliga utvärderingsformulär efter föreläsningsdagarna respektive internaten, dels en uppföljning i form av en webbenkät som kursdeltagarna ombads fylla i ungefär fyra månader efter internattillfället. Det huvudsakliga syftet med enkäten var att försöka få en bild av om utbildningen haft några effekter men också att kartlägga eventuella idéer och förslag för fortsatt arbete med dessa frågor. Dessutom blev de som deltagit vid de regionala utbildningsdagarna tillfrågade per e-post om att besvara en webbaserad enkät kort efter utbildningsdagen. Samtliga utvärderingsformulär har bilagats, se bilaga 5–8.

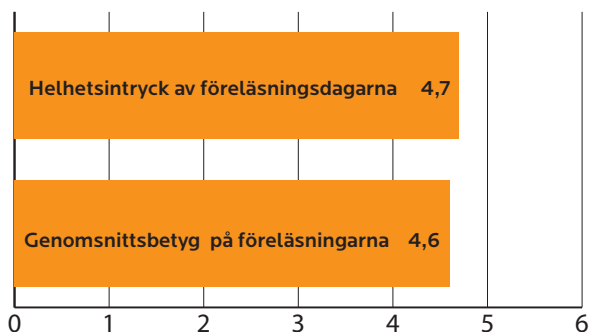
Utvärderingarna är överlag positiva. Två punkter framträder som särskilt positiva: den interaktiva teatern som form för diskussion och att utbildningen genomförts myndighetsöverskridande.

Nedan redovisas resultaten från utvärderingarna rörande föreläsningdagarna, internaten och utbildningen i sin helhet. De vanligast förekommande kommentarerna redovisas också, liksom vissa mindre vanliga kommentarer för att spegla bredden på synpunkterna. Därefter följer resultaten av den webbenkät som deltagarna fyllde i en tid efter utbildningen och slutligen resultaten av utvärderingen av de regionala utbildningsdagarna.

Föreläsningsdagarna

Av totalt 247 deltagare vid föreläsningsdagarna fyllde 162 i en utvärderingsblankett.

Fig. 1 Utvärdering av föreläsningsdagarna. Poängskala 1-6 (1 lägst, 6 högst)

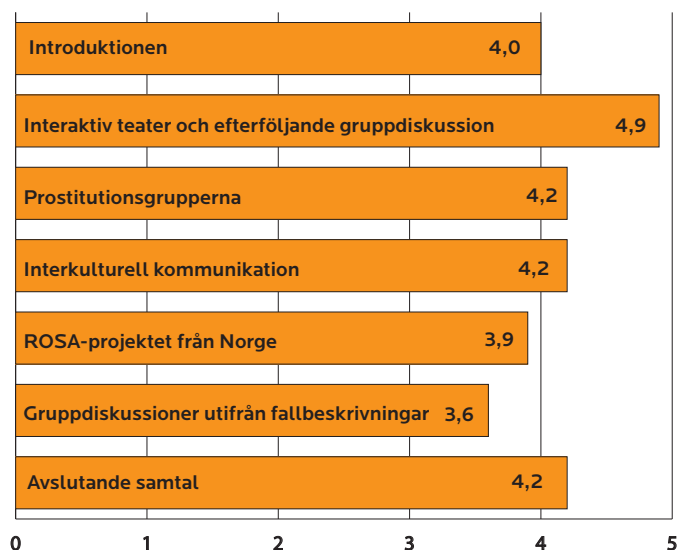

Många av kommentarerna handlar om att det var en bra bredd på föreläsningarna och att föreläsarna upplevdes som kompetenta på sina olika områden. I några av kommentarerna lyfts att man hade velat ha fler konkreta exempel på hur man ger ett gott bemötande. I övrigt är förslagen på förbättring främst av praktisk karaktär.

Internaten

Utvärderingar av internatutbildningarna lämnades av 87 % av deltagarna (144 inlämnade utvärderingsblanketter).

Fig. 2 Omdömen om internatets olika delar. Poängskala 1-5 (1 lägst, 5 högst)

Kommentarerna rörande den interaktiva teatern är genomgående positiva. Teatern beskrivs av många kursdeltagare som trovärdig och väl genomförd. Att använda teater som form för att skapa engagemang för och diskutera bemötandefrågor lyfts av många som lyckat. Några nämner också att teatern gav ett bra underlag och inspiration även inför den efterföljande gruppdiskussionen. Många kursdeltagare från alla yrkeskategorier beskriver den interaktiva teatern som det bästa inslaget under utbildningen.

Föreläsningarna av representanter för socialtjänstens prostitutionsgrupper i Stockholm, Göteborg respektive Malmö får överlag positiva kommentarer. De flesta som kommenterat dem menar att föreläsningarna var intressanta och att det var bra att få information om hur prostitutionsgrupperna arbetar. Några kursdeltagare anser att föreläsarna hade för lite tid.

Kommentarerna till passet om interkulturell kommunikation, som inkluderade ett sociologiskt spel följt av en föreläsning, handlar i många fall om att passet var intressant och tankeväckande och att spelet var ett bra verktyg för att närma sig svårigheterna kring kommunikation. Några deltagare tycker att passet var för kort för att de skulle hinna fördjupa sig och att passet därför blev lite för generaliserande.

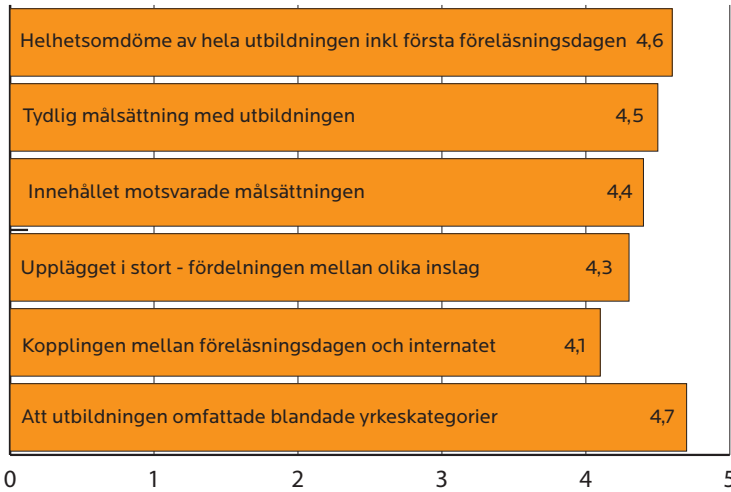
Presentationen av det norska ROSA-projektet var inspirerande enligt flera kommentarer. Projektet är bra som förebild för det svenska arbetet mot människohandel, menar dessa. Några påpekar att de hade svårt att förstå det norska språket.

Överlag tycker de kursdeltagare som lämnat kommentarer rörande gruppdiskussionerna att det var intressant att få diskutera fallbeskrivningarna tillsammans med representanter för andra professioner än den egna. Fallbeskrivningarna rörde ett polisförhör med ett ungt brottsoffer respektive ett misstänkt fall av människohandel där offret var en hbt-person. Kommentarna speglade en viss meningsskiljaktighet bland deltagarna angående hur givande uppgiften var. Några tyckte att frågeställningarna var komplexa eller för öppna och att de därför var svåra att diskutera, medan andra tvärtom menade att underlaget möjliggjorde bra diskussioner. Ett antal kursdeltagare påpekade att de hade velat ha en gemensam genomgång av frågorna efteråt.

Många ansåg att det avslutande samtalet mellan en journalist och en representant från Kommissionen mot människohandel var intressant och att det var bra att få exempel på hur polisen arbetar konkret mot prostitution och människohandel för sexuella ändamål. Någon menade att samtalet sammanfattade det som man hade pratat om under gruppdiskussionerna medan ytterligare någon inte tyckte att det tillförde så mycket nytt.

Hela utbildningen

Fig 3. Utvärdering av hela utbildningen. Poängskala 1-5 (1 lägst, 5 högst)

Tabell 1. Helhetsomdöme om utbildningen efter yrkeskategori och kön.
Poängskala 1-5 (1 lägst, 5 högst)

	SNITTBETYG
Polisen	4,5
Åklagarmyndigheten	4,4
Domstolarna	4,6
Migrationsverket	4,7
Advokater	4,5
Kvinnor	4,5
Män	4,4

Många av de fria kommentarerna i utvärderingarna ger uttryck för att det varit mycket uppskattat att utbildningen skett i blandade grupper. Det har gett deltagarna möjlighet att reflektera över den egna yrkesrollen och få ökad förståelse för andra professioners förutsättningar.

Vad gäller kopplingen mellan föreläsningsdag och internat framgår av utvärderingarna att den hade kunnat vara något tydligare. Medelbetyget rörande detta signalerar inte något stort missnöje, men några kursdeltagare har kommenterat att de tycker att föreläsningsdagen kändes mindre relevant än internatet. Många deltagare var dock mycket positiva till utbildningens

upplägg och ansåg att det var en bra fördelning mellan olika ämnen och omväxlande pedagogiska angreppssätt.

Den sista frågan gav kursdeltagarna möjlighet att beskriva vad de tyckte att de fick ut av utbildningen. De vanligast förekommande svaren handlar om att deltagarna fått nya insikter om offer för människohandel och personer med erfarenhet av prostitution och deras situation, att de fått ny kunskap om bemötande av dessa personer och att de fått större förståelse för andra yrkesgruppers uppdrag och arbetssituation. Rörande det sistnämnda exemplifieras i ett antal kommentarer att det varit viktigt att få ökad kunskap om Migrationsverkets arbete. Några nämner också att det varit intressant att domare varit med under utbildningen. Ett flertal deltagare påpekar att de knutit nya kontakter under utbildningen och några menar att de fått ett ökat engagemang för dessa frågor.

Webbenkäten

Webbenkäten besvarades av 87 kursdeltagare. Det har varit en god relativ representation av de olika myndigheterna i relation till det totala antalet kursdeltagare inom respektive kategori. Nedan följer en sammanfattning av utvärderingen. Några frågor och svar har utelämnats då de inte bedömdes tillföra någonting nämnvärt nytt till det som redovisats från tidigare enkäter. Alla betyg som redovisas utgår från skalan 1-6, där 1 är det lägsta betyget och 6 det högsta.

Kursdeltagarna tillfrågades hur de i efterhand värderar kursmaterialet, dvs. boken och filmen/filmerna. Snittbetyget på kursmaterialet blev 4,4. Totalt 15 % av respondenterna (13 personer) har inte tagit del av kursmaterialet, varav en påpekar att det berott på tidsbrist. Några som lämnat kommentarer anser att både boken och filmen var bra och gripande.

Snittbetyget för kurswebben blev 5,1. Lite anmärkningsvärt är att så många som 55 % (47 personer) av respondenterna inte besökt kurswebben. Några av dem förklarar att det berott på tidsbrist eller att de glömt bort den. En deltagare har kommenterat att webben var informativ och bra.

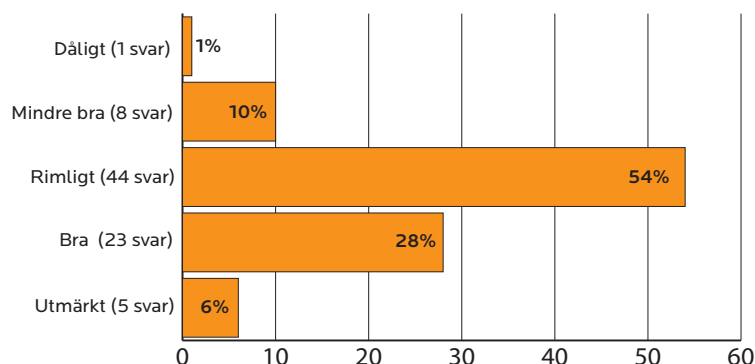
En övervägande majoritet av respondenterna, 88 % (75 personer), anser att utbildningen gett dem nya kunskaper rörande prostitution eller människohandel för sexuella ändamål. Dessutom menar 62 % (52 personer) att utbildningen gett kunskaper som också haft betydelse i möten med brottsoffer generellt. I kommentarerna kan man utläsa att flera kursdeltagare har fått nya kunskaper om de bakomliggande faktorerna till prostitution och för den situation som personer med erfarenhet av prostitution ofta befinner sig i.

Några utvecklar att denna kunskap kan öka deras förmåga att upptäcka brott. Andra menar att de fått nya perspektiv på dessa frågor utifrån andra myndigheters erfarenheter och dessutom fått en större medvetenhet om tillkortakommanden inom den egna myndigheten.

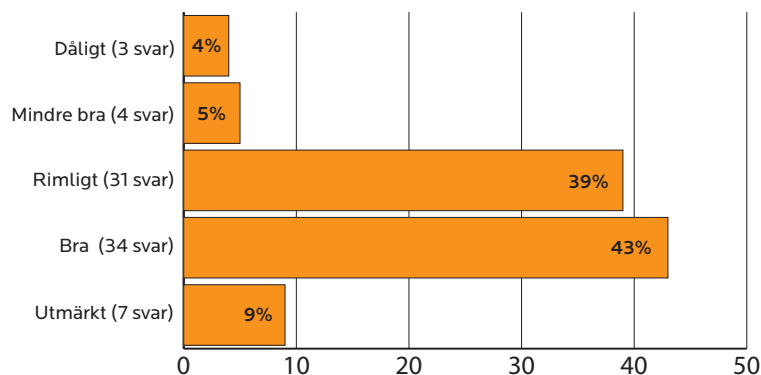
Vidare tillfrågades kursdeltagarna om utbildningen gett några idéer om förändring av bemötandet av offer för människohandel eller personer utsatta i prostitution som de velat genomföra, vilket 63 % (54 personer) svarade ja-kande på. Det fanns möjlighet att i enkäten beskriva vilka de eventuella idéerna varit. Det som nämns är till största del sådant som kom fram i gruppdiskussionerna under internaten. Flera kommentarer rör förhör, samtal och möten med offren. Respondenterna menar att man måste gå fram varligt i samtalen och att man måste ha mer tid för förhör. Om offret är utländskt är det viktigt att skaffa sig kunskap om det land hon eller han kommer från. Någon informerar om att man på den egna arbetsplatsen arbetar med att ta fram rutiner för människohandel och att utbildningen då varit till nytta. En annan kursdeltagare anser att domare behöver mer utbildning. Hälften av respondenterna (43 personer) hade också utvecklat idéer efter utbildningen om förändring av bemötandet av brottsoffer generellt.

Drygt en tredjedel av respondenterna (30 personer) anger att de har försökt att omsätta sina idéer i praktiken. Relativt få av dem har lämnat en beskrivande kommentar. En kursdeltagare har föreslagit att man bör ha en eller två personer på sin arbetsplats som särskilt arbetar med brottsoffer. En annan har spridit information från utbildningen till kollegor och försöker påverka till förbättringar eller förändringar på arbetsplatsen.

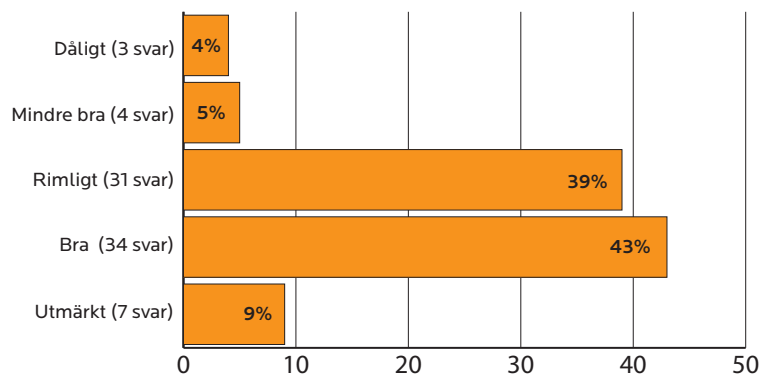
Hur har dina möjligheter att förändra bemötandet i något avseende varit, t.ex. med hänsyn till värderingar, tid och resurser på din arbetsplats?

Hur har engagemanget och stödet för att förändra bemötandet av offer för människohandel och personer utsatta i prostitution varit efter utbildningen hos din/a chef/er?

Hur har engagemanget och stödet för att förändra bemötandet av offer för människohandel och personer utsatta i prostitution varit efter utbildningen hos dina kollegor?

Drygt hälften av respondenterna (43 personer) anser att utbildningen haft betydelse för den egna arbetsplatsen som helhet, t.ex. genom diskussioner eller internutbildning. Dessa gavs möjlighet att beskriva i vilket avseende utbildningen haft betydelse på arbetsplatsen. Några svar rör kunskapshöjande åtgärder, som att information från utbildningen spridits eller att internutbildning planeras på arbetsplatsen. Ett par kursdeltagare menar att deras chefer fått större förståelse för frågorna och varit engagerade och uppmuntrande. Ytterligare några beskriver att initiativ tagits till kartläggningar och projekt rörande prostitution och människohandel.

Ytterligare en fråga som ställdes till kursdeltagarna var om de skulle vilja ha mer utbildning om bemötande av offer för människohandel och personer utsatta i prostitution, vilket 45 % (39 personer) uppgav att de vill. Några av

dem som svarat jakande på frågan har utvecklat sina svar. Några efterlyser fortsatt myndighetsövergripande utbildning och nämner särskilt att de vill utbildas tillsammans med domare. Ett par kursdeltagare skulle vilja få ta del av ytterligare berättelser från dem som varit utsatta i prostitution. Migrationsverkets personal skulle behöva mer utbildning om bemötande och om hur man kan upptäcka utsatta personer, menar en respondent.

På frågan "Har du ytterligare förslag på förändringar på din arbetsplats rörande bemötande av offer för människohandel och personer utsatta i prostitution?" svarade 22 % (18 personer) jakande. Det är dock inte så många som utvecklat sina förslag. Det som nämns är att man inom Migrationsverket borde utse personer som har ansvar för att samtala med utsatta personer och att alla borde ha kontaktpersoner lokalt för samverkan mellan de olika myndigheterna. Någon påpekar att man kommer att vara mer noggrann med att inhämta stödbevisning i fortsättningen för att försöka minska offrets utsatthet. Slutligen föreslås också att det behövs öronmärkta resurser för det operativa arbetet kring dessa frågor.

Ett mindre antal personer har lämnat förslag på vad andra myndigheter skulle kunna förändra rörande bemötande av offer för människohandel och personer utsatta i prostitution. En föreslår att dessa frågor ska tas in i respektive myndighets arbetsordning och verksamhetsplan för att visa att de tas på allvar samt att en samordnare bör utses på respektive myndighet för att underlätta myndighetssamverkan. Någon annan anser att personal vid tings- och hovrätterna behöver utbildas i bemötandefrågor. Bättre möjligheter för den som vill stanna i Sverige att göra det nämns också, liksom att socialtjänsten behöver ta större ansvar för utsatta personer som söker uppehållstillstånd.

Slutligen tillfrågades kursdeltagarna om de har tips på någon artikel, bok, film eller annat som vore viktigt att sprida bland dem som deltagit i utbildningen. De tips som inkommit finns nu på projektwebben.

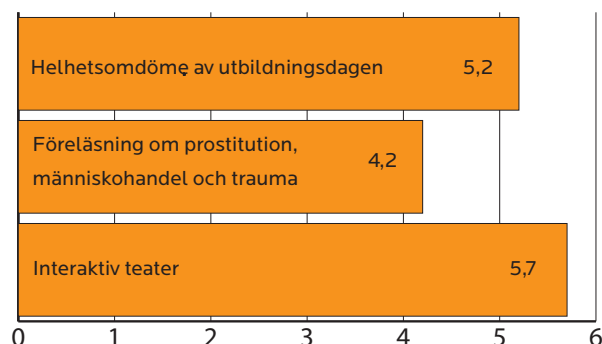
Regionala utbildningsdagar

Av de cirka 300 personer som deltog vid de åtta första regionala utbildningsdagarna under hösten 2010 svarade totalt 133 på en webbaserad utvärderingsenkät. Deltagarna vid de tre sista utbildningstillfällena kunde inte omfattas av utvärderingen eftersom utbildningarna tidsmässigt låg för tätt inpå datumet för rapportens inlämnande.

Av de 133 respondenterna var 67 % kvinnor och 33 % män. Representationen av de olika myndigheterna i relation till det totala antalet deltagare inom

respektive kategori är något snedvriden. Detta gäller främst polisen och Migrationsverket. Bland respondenterna är 28 % poliser, medan de deltagande poliserna utgjorde drygt 50 % av utbildningsplatserna och 49 % är personal från Migrationsverket, vilka representerade cirka 30 % av utbildningsplatserna. Åklagarmyndigheten står för 9 % av svaren och Sveriges Domstolar för 14 %. Nedan redovisas resultaten av frågorna i enkäten. Då kommentarerna rörande vilken ny kunskap deltagarna anser sig ha fått i stort överensstämmer med de kommentarer som lämnats i utvärderingarna ovan redovisas endast de övriga synpunkter som lämnats på utbildningsdagarna.

Fig 4. Utvärdering regionala utbildningsdagar. Poängskala 1-6 (1 lägst, 6 högst)

En övervägande majoritet av respondenterna, 91 %, anser att de fått kunskap som de tror kan komma till nytta när/om de själva eller deras medarbetare kommer i kontakt med misstänkt människohandel eller prostitution. Endast 1 % svarar nekande på frågan och 8 % svarar att de inte vet. En förhoppning med anordnandet av de regionala utbildningsdagarna var att de skulle kunna utgöra ett tillfälle att knyta lokala kontakter över myndighetsgränserna. Denna förhoppning tycks åtminstone delvis ha infriats: 26 % av respondenterna uppger att de har knutit kontakter med kollegor från andra arbetsgivare eller arbetsplatser under utbildningen. Flera av dem som svarat nekande på frågan kommenterar att de redan kände många av deltagarna sedan tidigare eller att det var svårt att få kontakt med andra då många under lunch och kaffepaus umgicks med de egna kollegorna. Bland dem som svarat jakande uppger några att de haft givande samtal med representanter från andra myndigheter än den egna och även att initiativ tagits till vidare kontakter.

Kursdeltagarna gavs i enkäten också möjlighet att ge övriga synpunkter på utbildningen. De kommentarer som framkommer där är till övervägande del mycket positiva och flera uppger att det är en av de bästa utbildnings-

dagar de varit på. Ett förslag som återkommer några gånger är att det hade varit bra med en kort genomgång av hur lagstiftningen kring människohandel och koppleri ser ut för att framför allt Migrationsverkets personal skulle ha bättre kunskap om detta inför resterande moment i utbildningen. Några kommenterar att de redan hade goda förkunskaper om prostitution och människohandel och därför inte direkt lärt sig någonting nytt, men att det ändå var givande att delta i utbildningen och att få diskutera bemötande med andra. Att få utbildas myndighetsöverskridande är för övrigt en aspekt som nämns som positivt av flera, liksom i utvärderingarna av tidigare utbildningsmoment. Några beklagar dock att alla myndigheter inte var representerade vid det utbildningstillfälle de deltog i. På samma sätt som i utvärderingarna ovan uttrycker flera att de fått större förståelse för dessa frågor och kommer att vara mer uppmärksamma när de möter utsatta personer framöver. Ett par personer informerar om att de redan hunnit tillämpa de nya kunskaperna i sina möten.

7. ERFARENHETER

En aktiv och engagerad samrådsgrupp med representanter från de berörda myndigheterna är en central förutsättning för att planering och administration av en myndighetsöverskridande utbildning av detta format ska fungera. På det hela taget fungerade samrådet utmärkt. Mötena präglades av både nyfikenhet och kreativitet. De medförde många och positiva kontakter mellan företrädare för olika delar av rättsväsendet och Migrationsverket. Vid det avslutande mötet var alla överens om att samarbetet varit mycket givande och helst borde fortsätta.

För Brottsoffermyndigheten har uppdraget särskilt under planeringen av utbildningsprogrammet, men också kontinuerligt under genomförandet, inneburit ökade kontakter med företrädare för olika verksamheter som kommer i kontakt med personer som är eller har varit utsatta inom prostitution och människohandel. Uppdraget har dessutom breddat kontaktytan med forskare inom fältet. Denna kunskapsöverföring har medfört en stärkt kompetens vad gäller kunskap om och bemötande av dessa offergrupper.

Planeringsfasen

De svårigheter som funnits i planeringen har främst gällt att uppskatta antalet kursplatser och hur många som skulle vara möjliga att fylla. Det relativt stora antalet internat underlättade för kursdeltagare som fått förhinder att byta till ett annat. Det bortfall av anmälda deltagare som ändå uppstod orsakades främst av deltagarnas pressade arbetssituation.

En övergripande fråga värd att uppmärksamma är att samordning av de olika uppdragen inom regeringens handlingsplan saknades. Detta skapade ibland konkurrens mellan olika utbildningar arrangerade av andra än Brottsoffermyndighetens samrådsparter, men som var riktade till delvis samma målgrupper som i myndighetens uppdrag. En övergripande nationell samordning hade kunnat göra flera uppdrag ännu mer effektiva.

Genomförandet

Det är två aspekter av utbildningen som genomgående har visat sig vara de viktigaste orsakerna till deltagarnas positiva omdömen. Den ena är den interaktiva teatern, som i grundspelet belyste såväl offrets utsatthet och utspel som bra och tveksamma bemötanden från myndighetsrepresentanter. Grundspelet gav en realistisk bas för fortsatt reflektion och diskussion tillsammans med rollpersonerna i teatern. Den andra aspekten som lyfts är att

utbildningen konsekvent genomfördes i blandade och myndighetsövergripande grupper, vilket bidrog till viktiga erfarenhetsutbyten. Dessa två aspekter förstärkte varandra och de bidrog i hög grad till insikten om att vars och ens bemötande påverkar helheten.

Att den interaktiva teatern upplevdes så positivt av deltagarna hänger högst troligt samman med att bemötandefrågor är svåra att lära sig och på allvar förstå utifrån traditionella pedagogiska metoder. Bemötande handlar aldrig enbart om en intellektuell process. Det behöver upplevas och få involvera känslorna lika väl som intellektet. Bemötande behöver också tränas för att känslor och intellekt ska bli samspelta och tillsammans bli grund i ett stabilt, professionellt bemötande. Interaktiv teater stimulerar till detta och till egen aktivitet på ett effektivt sätt. Det här grundspelet gav extra intryck eftersom det tydligt visade övergrepp och senare hur brotten bara delvis kunde bevisas i rättegången, liksom vilken påverkan bemötandet kontinuerligt hade både för brottsoffret och för saken. I dialogen med rollfigurerna ville många av deltagarna inte enbart diskutera med den rollfigur som representerade den egna yrkesrollen i grundspelet utan även med andra aktörer. Det ledde till intensiva erfarenhetsutbyten som också speglade vikten av att våga ta till sig andras synpunkter på hur man kan och bör agera i yrkesrollen.

Planeringen lade stor vikt vid att deltagarna skulle interagera i så stor utsträckning som möjligt och helst över myndighetsgränserna. Också till synes små praktiska ting kom att påverka detta. I första internatet placerade deltagarna sig nära kända kollegor trots uppmaning om motsatsen. I följande internat bestämde kursledarna över placeringen genom att mappen med kursmaterialet tillsammans med namnbrickan lades på utvalda stolar för att åstadkomma en blandning av professioner och arbetsplatser. Denna "tvångsplacering" bidrog till ökad dynamik på flera sätt, t.ex. när deltagarna parvis presenterade varandra för övriga deltagare, under dialogfasen av den interaktiva teatern liksom grupperingarna under pauser och gemensamma måltider.

Interaktionen kom allra bäst till uttryck under internaten. Det handlade självklart om att det fanns mer tid då än under de övriga utbildningsmomenten. Men det handlade också om att det fanns flera planerade tillfällen för interaktion. Utöver seminariet med den interaktiva teatern ingick det sociologiska spelet angående interkulturell kommunikation, flera pass med diskussioner i myndighetsöverskridande grupper samt dialoger med professionella med mångåriga erfarenheter av möten personer som varit utsatta i prostitution eller människohandel.

Medverkan av professionella personer från andra verksamheter än de som målgrupperna för utbildningen representerar har varit viktiga ur flera aspekter. Genom intervjuerna med de kvinnor med erfarenhet av prostitution som i urval spelades upp vid samtliga utbildningsinsatser och föreläsningarna från prostitutionsgrupperna i Sverige respektive ROSA-projektet i Norge förmedlades offrens röster till deltagarna. Föreläsarna delade också med sig av viktiga kunskaper runt offren och insikter om bemötande som baserats på både forskning och egna erfarenheter. De återgav dessutom offrens olika upplevelser av möten med myndigheter och rättsväsendet. Momenten om interkulturell kommunikation gav deltagarna oväntade upplevelser under det sociologiska spelet som sedan diskuterades och kompletterades med verktyg för att skapa en bättre beredskap för möten med personer som kan ha andra kulturella referenser. Samtliga dessa inslag var uppskattade och ansågs relevanta av deltagarna. Var för sig och tillsammans förstärkte de insikten om sambanden mellan bristande kunskap, fördomar, problematiska värderingar och risker för dåligt bemötande.

Med ambitionen att inom utbildningsprogrammet ge en bred bild av problemområdet följer en risk att frågorna blir ytligt behandlade eller till och med fragmenteras så att helheten går förlorad. För att uppnå önskvärd balans mellan djup och bredd har fokus främst legat på bemötandet av flickor eller kvinnor som utsatts för prostitution eller människohandel för sexuella ändamål. De generella kunskaperna om de speciella utsattheter som dessa upplevelser innebär och vilka utmaningar de i sin tur reser för bemötandet är dock användbara också vid möten med andra offergrupper, även om de kan behöva kompletteras. I utvärderingarna finns inte heller någon kommentar om att deltagarna skulle ha önskat kunskap om någon ytterligare kategori av offer.

Efter utbildningen

Utbildningsprogrammets valda pedagogik med tonvikt på personlig reflektion och diskussioner i olika grupper ställde höga krav på deltagarnas engagemang. Det medförde förväntningar på deltagarna som de ofta överträffade. Deras engagemang märktes genom att de under internaten, liksom på de regionala utbildningsdagarna, ofta uttryckte en vilja till att medverka till att utbildningen sprids bland flera. Kursledningen uppmunttrade deltagarna att samla kollegor för att berätta om vilka insikter, kunskaper och idéer till förändring som utbildningen gav med främsta syfte att starta en diskussion på arbetsplatsen. Hälften av kursdeltagarna som svarade på webbenkäten har försökt omsätta sina kunskaper från utbildningen till ett förändrat förhållningssätt och/eller praktisk handling. Resultatet i

webbenkäten visar att processer har startat på flera av arbetsplatserna redan några månader efter internatutbildningen. Alla hade dock inte chefernas stöd för att kunna göra detta. En grundläggande förutsättning för att en utbildningssatsning som denna ska ge långvariga effekter är att utbildningen förankras bland cheferna och att de känner sig involverade. Därför inbjöds chefer särskilt till föreläsningsdagarna och de var den primära målgruppen för uppföljningsdagen, med positivt gensvar. Ett antal chefer valde dessutom att delta även i internatdelen av utbildningen. Chefernas aktiva medverkan i utbildningsprogrammet underlättar förankring och genomförande av framtida fortbildningar om bemötande för fler anställda inom rättsväsendet och Migrationsverket.

Framtiden

Starka önskemål om att utbildningen skulle nå ut till fler inom uppdragets målgrupper har framförts av kursdeltagarna. Frågan blev också därför en punkt under det avslutande samrådsmötet i november 2010. Åklagarna var särskilt nöjda med att nästan samtliga åklagare inom de internationella kamrarna har fått del av utbildningen. Polisen uppskattade att utbildningen nått fler poliser i landet genom de regionala utbildningsdagarna. Migrationsverket instämde och påpekade att detta passade väl in i verkets nya satsning med bl.a. en särskild samordnare för människohandel. De uttryckte särskilt att de är intresserade av fortsatta utbildningsinsatser. Migrationsverket har låtit göra en intern undersökning om hur ofta handläggarna misstänker att det kan röra sig om prostitution eller människohandel. Resultaten visade att misstankarna är vanliga och det kan handla om 250 fall per år.

Brottsoffermyndighetens uppfattning är att det fortsatt finns behov av fler utbildningsinsatser för att öka kunskap om och förbättra bemötande av dem som utsatts i prostitution och människohandel. Detta är angeläget inte minst därför att det handlar om relativt nya kriminaliseringar och därmed möten med nya offergrupper som dessutom ofta är extremt sårbara och stigmatiserade. Det är också angeläget för att rättsväsendet och Migrationsverket ska kunna få bästa möjliga förutsättningar i arbetet mot organiserad brottslighet. Att fokusera på bemötande av "icke ideala offer" som redan som grupp utmanar många traditionella värderingar och som individer kan visa ett aggressivt, otacksamt eller sexualiserat beteende har härutöver viktiga spridningseffekter för bemötandet också långt utanför dessa offerkategorier.

Utbildningsinsatser för att öka kunskap om och förbättra bemötande av dem som utsatts i prostitution och människohandel behöver ingå i myndigheternas egna utbildningar, men skulle få än större effektivitet om den

genomförs med deltagare från flera olika delar av rättsväsendet och med fördel också från Migrationsverket. Även advokater bör ingå. För gemensamma utbildningar behövs en utomstående part som tar ansvaret för att planera, samordna och administrera dem.

Program för föreläsningsdagen

- 9.00-10.00 Registrering och kaffe med smörgås
- 10.00 **Inledning**
- 10.15 **Mäns sexköp - föreställningar och fantasier om den prostituerade**
Sven-Axel Månsson, professor vid enheten för socialt arbete inom fakulteten för Hälsa och samhälle, Malmö högskola.
- 11.00 **Prostitution, människohandel och trauma**
Lisen Lindström, psykodynamisk psykotera peut, fil. kand. i psykologi och behandlare vid Prostitutionsenheten i Stockholms stad.
- 11.45 **Gemensam lunch**
- 13.00 **Omvärldens värderingar angående prostitution och människohandel, särskilt inom EU**
Anna Hedh, EU-parlamentariker, ansvarig för parlamentets nya lagstiftning om människohandel och ledamot i utskottet för medborgerliga fri- och rättigheter samt rättsliga och inrikes frågor.
- 13.45 **Förbudet mot köp av sexuell tjänst**
Anna Skarhed, justitiekansler, leder den pågående utredningen om utvärdering av förbudet mot köp av sexuell tjänst (Ju 2008:09), som ska vara klar senast 30 april 2010.
- 14.15 **Paus med kaffe**
- 14.45 **Människohandel i svensk rätt**
Monica Nebelius, rådman i Malmö tingsrätt, var utredningssekreterare i SOU 2008:41 om översyn av människohandelsbrottet.
- 15.30 **Vem är offer för människohandel? Föreställningar, bemötande och ord**
Lars Lööf, Head of Children's Unit, Council of the Baltic Sea States, Stockholm, psykolog och psykoterapeut.
- 16.15-16.30 Avslutning

Program för internatutbildningen

Dag 1

- 9.45 -10.15 Registrering med kaffe och smörgås
- 10.15 Introduktion och presentation av kursdeltagare och kursledning
- 11.30 Gemensam lunch
- 12.30 Ett helt nytt utbildningsprogram gestaltat av **Vardagens Dramatik**, ett utbildningsföretag med mångårig erfarenhet av att lyfta intressanta frågeställningar inom rättsväsendet. De använder teater som metod för att väcka lusten till reflektion, samtal och diskussion.
- 16.30 Bensträckare
- 16.45-18.15 Diskussioner i mindre blandade grupper. Syftet är att utifrån frågeställningar som väckts under passet med Vardagens Dramatik reflektera kring möjliga sätt att förändra bemötandet. Vad kan de föreslagna förändringarna innebära för en vittnande person med egna erfarenheter av prostitution eller ur ett brottsofferperspektiv när målet angår människohandel för sexuella ändamål?
- Kl 19.00 Gemensam middag

Dag 2

- Kl 8.30 *Erfarenheter inom landets kommunala prostitutionsgrupper*
Representanter från två av antingen Prostitutions- och Spiralenheten i Stockholm, Prostitutionsgruppen i Göteborg eller Kompetenscenter Prostitution i Malmö turas om att ge exempel på värdefulla erfarenheter om bemötande av utsatta personer.
- Kl 10.10 Kaffe
- Kl 10.30 *Interkulturell kommunikation - Om ökad förståelse över kulturellt synliga och osynliga gränser*
Passet leds av **Mozhgan Zachrison**, forskare vid Linköpings universitet och Malmö högskola, med internationell migration och etniska relationer som specialitet.
- Kl 12.00 Gemensam lunch

- KI 13.00 *Erfarenheter inom ROSA-projektet i Norge*
En av de anställda i projektet förmedlar erfarenheter. ROSA startades i början av 2005 i samband med Norges handlingsplan mot handel med kvinnor och barn 2003-2005 och enligt ett mandat som Justis- og politidepartementet gav till Krisecentersekretariatet. ROSA erbjuder bistånd och skydd i hela Norge dygnet runt för kvinnor som utsatts för människohandel.
- KI 14.00 Gruppdiskussioner utifrån fallbeskrivningar med olika brotts- och bemötandesituationer
- KI 15.00 Kaffe
- KI 15.20 *Samtal om möjligheter*
Journalisten Leif Stenberg i samtal med en representant för Stockholmspolisens Kommission mot människohandel.
- KI 16.00 Utvärdering och avslutning
- KI 16.15 Slut, för denna gång ...

Program för uppföljningsdagen för chefer

Program

09.00 Registrering och kaffe med smörgås

10.00 Välkomstord

Margareta Bergström, generaldirektör, Brottsoffermyndigheten

Erfarenheter hittills i Brottsoffermyndighetens utbildningsuppdrag

Gudrun Nordborg, projektledare, och *Chrystal Kunosson*, projektadministratör

10.25 Norges KOM-projekt, dvs. Koordineringsenheten för ofre för menneskehandel

Tove IR. Eriksen, samordnare

11.15 Gemensam lunch

12.30 Nadja 18 år till salu – frivilligt?

Ett interaktivt seminarium med *Vardagens Dramatik*, som är ett utbildningsföretag med mångårig erfarenhet av att lyfta intressanta frågeställningar, särskilt inom rättsväsendet.

Passet inkluderar kaffepaus.

16.30 Slut för idag

Program för de regionala utbildningsdagarna

Program

10.30 Registreringen öppnas

11.00 Inledning

11.15 **Prostitution, människohandel och trauma**

Lisen Lindström, samtalsbehandlare vid Prostitutionsenheten i Stockholm.

12.00 Gemensam lunch

13.00 **Nadja 18 år till salu – frivilligt?**

Ett interaktivt seminarium med *Vardagens Dramatik*, som är ett utbildningsföretag med mångårig erfarenhet av att lyfta intressanta frågeställningar, särskilt inom rättsväsendet.
Passet inkluderar kaffepaus.

17.00 Slut för idag

Utvärderingsformulär för föreläsningsdagen

Vi hoppas att du vill ringa in ditt svar på våra frågor i en skala från 1 till 6 där
1= bottenbetyg och 6= toppbetyg. Ge gärna kommentarer till dina poäng med
ev. fortsättning på baksidan av utvärderingen.

1. Helhetsintryck av temadagen 1 2 3 4 5 6

2. Intryck av föreläsningarna

Mäns sexköp – föreställningar och fantasier om den prostituerade
(Sven-Axel Månsson) 1 2 3 4 5 6

Prostitution, människohandel och trauma
(Lisen Lindström) 1 2 3 4 5 6

Omvärldens värderingar angående prostitution och människohandel
(Anna Hedh) 1 2 3 4 5 6

Förbudet mot köp av sexuell tjänst
(Anna Skarhed) 1 2 3 4 5 6

Människohandel i svensk rätt
(Monica Nebelius) 1 2 3 4 5 6

Vem är offer för människohandel? Föreställningar, bemötande och ord
(Lars Löf) 1 2 3 4 5 6

3. Synpunkter på de praktiska arrangemangen 1 2 3 4 5 6

4. Vad uppskattade Du särskilt?

5. Vad hade Du velat ändra på?

TACK för ditt svar!

Utvärderingsformulär för internaten

Utbildning om prostitution och människohandel för sexuella ändamål

Först önskar vi några uppgifter om dig

Jag arbetar inom

- Polisen _____
- Åklagarmyndigheten _____
- Sveriges Domstolar _____
- Migrationsverket _____
- Advokatyrket _____

Kön

- Kvinna _____
- Man _____

Sedan önskar vi ett helhetsomdöme av utbildningen, inklusive den första föreläsningsdagen.

Ge ett sammanfattande omdöme av utbildningen på en skala från 1 till 5, där 1 = dåligt, 3 = godkänt och 5 = utmärkt. Kommentera gärna också, t.ex. om du saknade något under utbildningen.

Helhetsomdöme av utbildningen _____

Poängsätt därefter de olika aspekterna av hela utbildningen (inklusive föreläsningsdagen) som anges nedan på en skala från 1 till 5, där 1 = bottenbetyg, 3 = godkänt och 5 = toppbetyg. Lämna också gärna korta kommentarer till dina poäng.

Tydlig målsättning med utbildningen (målsättningen framgår strax nedan)

Poäng

Innehållet motsvarade målsättningen

Upplägget i stort – fördelningen mellan olika inslag

Kopplingen mellan föreläsningsdagen och internatet

Att utbildningen omfattade blandade yrkeskategorier

Målsättning med utbildningen

Utbildningen syftar till att öka kompetensen i frågor som rör prostitution och människohandel för sexuella ändamål.

Målen är att:

- förbättra kunskapen om de bakomliggande mekanismer som påverkar förekomsten av prostitution och människohandel för sexuella ändamål, och att
- förbättra bemötandet av de personer som utsatts för prostitution och människohandel för sexuella ändamål.

Poängsätt de olika delarna av internatet på en skala från 1 till 5, där 1 = bottenbetyg, 3 = godkänt och 5 = toppbetyg. Lämna också gärna korta kommentarer till dina poäng.

Introduktionen ____

Interaktiv teater (Vardagens Dramatik) och efterföljande gruppdiskussion ____

Föreläsning med prostitutionsgrupperna ____

Interkulturell kommunikation (Mozhgan Zachrison) ____

Föreläsning med ROSA-projektet ____

Gruppdiskussioner utifrån fallbeskrivningar ____

Samtal om möjligheter ____

Till sist vill vi be dig försöka beskriva vad du fick ut av utbildningen. Det kan t.ex. avse ny kunskap, nya insikter om bemötandefrågor ur brottsoffers perspektiv, idéer om hur bemötandet kan förbättras, viktiga insikter om olika bemötandesituationer inom hela rättsväsendet och Migrationsverket eller värdefulla kontakter.

Tack för att du tog dig tid att fylla i utvärderingen!

Webbenkät om utbildningen

Brottsoffermyndighetens utbildning om prostitution och människohandel för sexuella ändamål

Det har nu gått några månader sedan du deltog i Brottsoffermyndighetens utbildning om prostitution och människohandel för sexuella ändamål. Genom den här enkäten vill vi följa upp hur du i efterhand värderar utbildningen, om du anser att den gett insikter om bemötande generellt och/eller haft betydelser för möten med offer för människohandel och personer utsatta i prostitution.

Huvudsyftet med utbildningen är att öka förutsättningarna för ett bra bemötande. För att nå dit krävs kunskap om bakomliggande mekanismer till prostitution och människohandel för sexuella ändamål. När vi i enkäten använder ordet bemötande inkluderar vi därför också erforderlig grundkunskap.

1. Jag arbetar inom

- ☐ Polisen
- ☐ Åklagarmyndigheten
- ☐ Domstol
- ☐ Migrationsverket
- ☐ Advokatbyrå

2. Jag är

- ☐ Kvinna
- ☐ Man

3. Hur många från din arbetsplats har deltagit i utbildningen?

- ☐ Enbart jag
- ☐ Ytterligare en person
- ☐ Sammanlagt tre personer eller flera

4. Hur värderar du i efterhand den första föreläsningsdagen?

Ange ett värde på en skala 1-6 där 1 är bottenbetyg och 6 toppbetyg.

- ☐ 1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 ☐ 6 ☐ Deltog ej i föreläsningsdagen

Kommentar till föreläsningsdagen.

5. Hur värderar du i efterhand teatern på internatet?

Ange ett värde på en skala 1-6 där 1 är bottenbetyg och 6 toppbetyg.

☐ 1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 ☐ 6 ☐ Jag såg inte teaterföreställningen

Kommentar till teaterföreställningen på internatet.

6. Hur värderar du i efterhand övriga moment på internatet, dvs. kommunikationsövningen, föreläsningarna, gruppdiskussionerna, radiointervjuerna och det avslutande samtalet?

Ange ett värde på en skala 1-6 där 1 är bottenbetyg och 6 toppbetyg.

☐ 1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 ☐ 6

Kommentar till övriga moment på internatet.

7. Hur värderar du i efterhand kursmaterialet, dvs. boken och filmen/filmerna?

Ange ett värde på en skala 1-6 där 1 är bottenbetyg och 6 toppbetyg.

☐ 1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 ☐ 6 ☐ Jag har inte tagit del av kursmaterialet

Kommentar till kursmaterialet.

8. Hur värderar du i efterhand kurswebben?

Ange ett värde på en skala 1-6 där 1 är bottenbetyg och 6 toppbetyg.

☐ 1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 ☐ 6 ☐ Jag har inte besökt kurswebben

Kommentar till kurswebben.

9. Har utbildningen gett dig nya kunskaper rörande prostitution eller människohandel för sexuella ändamål?

☐ Ja ☐ Nej

Om ja, beskriv gärna hur.

10. Har utbildningen gett kunskaper som också haft betydelse i möten med brottsoffer generellt?

☐ Ja ☐ Nej

Om ja, beskriv gärna hur.

11. Har utbildningen gett några idéer om förändring av bemötandet av offer för människohandel eller personer utsatta i prostitution som du velat genomföra?

☐ Ja ☐ Nej

Om ja, beskriv gärna vilka idéer.

12. Har utbildningen gett några idéer om förändring av bemötandet brottsoffer generellt som du velat genomföra?

☐ Ja ☐ Nej

Om ja, beskriv gärna vilka idéer.

13. Har du efter utbildningen försökt att omsätta dina eventuella idéer om bemötande av offer för människohandel och personer utsatta i prostitution eller om brottsoffer generellt i praktiken?

- ☐ Ja
☐ Nej
☐ Har inte utvecklat någon idé

Om ja, beskriv gärna vilka idéer.

14. Hur har dina möjligheter att förändra bemötandet i något avseende varit, t.ex. med hänsyn till värderingar, tid och resurser på din arbetsplats?

- ☐ Dåliga
☐ Mindre bra
☐ Rimliga
☐ Bra
☐ Utmärkta

15. Hur har engagemanget och stödet för att förändra bemötandet av offer för människohandel och personer utsatta i prostitution varit efter utbildningen hos din/a chef/er?

- ☐ Dåligt
☐ Mindre bra
☐ Rimligt
☐ Bra
☐ Utmärkt

16. Hur har engagemanget och stödet för att förändra bemötandet av offer för människohandel och personer utsatta i prostitution varit efter utbildningen hos dina kollegor?

- ☐ Dåligt
☐ Mindre bra
☐ Rimligt
☐ Bra
☐ Utmärkt

17. Har utbildningen haft någon betydelse för din arbetsplats som helhet, t.ex. genom diskussioner eller internutbildning?

- ☐ Ja ☐ Nej

Om ja, beskriv gärna i vilket avseende.

18. Har du efter utbildningen fördjupat dig i bemötandefrågor i något avseende, t.ex. med hjälp av kurswebben?

- ☐ Ja ☐ Nej

Om ja, beskriv gärna i vilket avseende. Om nej, berätta gärna vad det har berott på.

19. Skulle du vilja ha mer utbildning om bemötande av offer för människohandel och personer utsatta i prostitution?

- ☐ Ja ☐ Nej

Om ja, beskriv gärna i vilket avseende.

20. Har du ytterligare förslag på förändringar på din arbetsplats rörande bemötande av offer för människohandel och personer utsatta i prostitution?

☐ Ja ☐ Nej

Om ja, beskriv gärna.

21. Har du tänkt på någonting som andra myndigheter skulle kunna förändra rörande bemötande av offer för människohandel och personer utsatta i prostitution?

☐ Ja ☐ Nej

Om ja, beskriv gärna.

22. Har du tips på någon artikel, bok, film eller annat som vore viktigt att sprida bland dem som deltagit i utbildningen innan vi avslutar projektet?

☐ Ja ☐ Nej

Tips och förslag på material.

Tack för att du tagit dig tid att svara på enkäten!

Utvärderingsformulär för de regionala utbildningsdagarna

Utvärdering av utbildning om prostitution och människohandel

Vi hoppas att du vill ta dig tid att ge dina synpunkter på Brottsoffermyndighetens och Rikspolisstyrelsens utbildning om prostitution och människohandel.

1. Kön

- ☐ Kvinna
☐ Man

2. Inom vilken myndighet arbetar du?

- ☐ Polisen
☐ Åklagarmyndigheten
☐ Sveriges domstolar
☐ Migrationsverket

3. Hur värderade du utbildningsdagen som helhet?

Ange ett värde på en skala 1-6 där 1 är bottenbetyg och 6 toppbetyg.

1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 ☐ 6 ☐

4. Hur värderade du föreläsningen med Lisen Lindström?

Ange ett värde på en skala 1-6 där 1 är bottenbetyg och 6 toppbetyg.

1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 ☐ 6 ☐

5. Hur värderade du föreställningen med teatergruppen Vardagens Dramatik?

Ange ett värde på en skala 1-6 där 1 är bottenbetyg och 6 toppbetyg.

1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 ☐ 6 ☐

6. Har du fått kunskap som du tror kan komma till nytta när/om du eller dina medarbetare kommer i kontakt med misstänkt människohandel eller prostitution?

- ☐ Ja
☐ Nej
☐ Vet ej

Kommentera gärna

7. Har du utnyttjat utbildningsdagen till att knyta kontakter med kollegor från andra arbetsgivare/arbetsplatser? Beskriv gärna på vilket sätt!

8. Har du övriga synpunkter på utbildningen?

9. Har du tips på litteratur, länkar eller annat rörande prostitution och människohandel för sexuella ändamål?

Tack för din medverkan!

BROTTSOFFERMYNDIGHETEN

Box 470, 901 09 UMEÅ

E-post: registrator@brottsoffermyndigheten.se

www.brottsoffermyndigheten.se